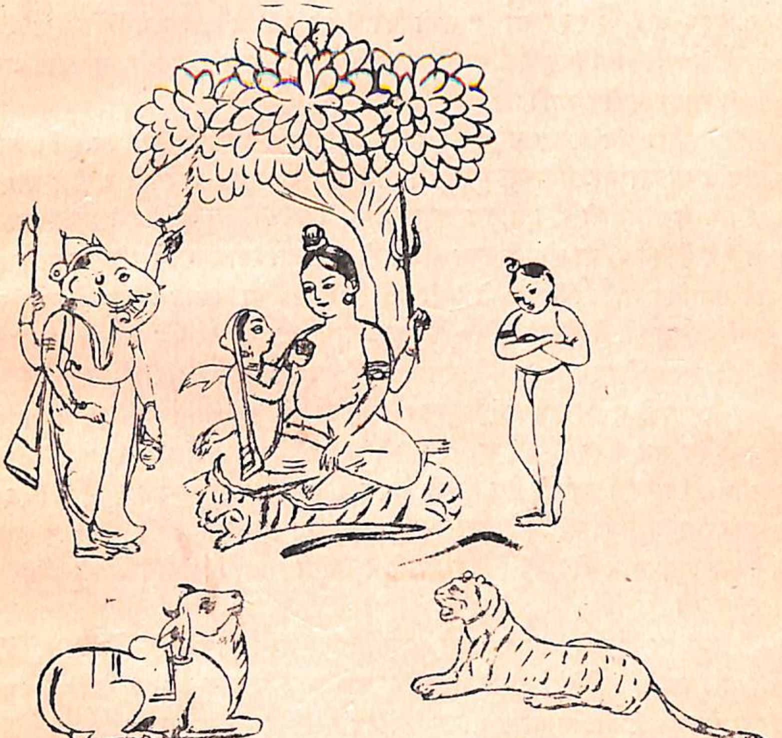
— श्रीविश्वनाथो विजयते —

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळाचें त्रैमासिक

संशोधक

वर्ष ३३ वें, शके १८८६, चैत्र, आषाढ, आश्विन, पौष

अंक १ ते ४



दिनांक—
३० सप्टेंबर १९६७

संपादक

दत्तात्रय रामचंद्र भट
क्युरेटर व संशोधक रा. सं. मंडळ

श्रीधर भास्कर भट
चिटणीस, रा. सं. मंडळ

अनुक्रमणिका

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

चिटणिसांचें निवेदन

१५ जुलै १९६४ ला "संशोधका" चा ३०, ३१, ३२ वर्षांचा जोड अंक प्रसिद्ध केला. त्यानंतर ३३ व्या वर्षाचा अंक १ ते ४ शके १८८६ चा जोड अंक आम्ही सादर करीत आहोत.

मागील निवेदनात नमूद केलेल्या आश्वासनास अनुसरून, कै. वि. का. राजवाडे यांच्या वाङमयाच्या पुनर्मुद्रण योजनेनुसार, समग्र राजवाडे मराठी भाषाशास्त्रीय लेखांचा जो खंड प्रसिद्ध व्हावयाचा त्यांपैकी "ज्ञानेश्वरी प्रस्तावना" पृष्ठें २९ ते ११६, या जोड अंकात प्रसिद्ध होत आहेत. त्याचप्रमाणे श्री. शिवाजीराव भावे संपादित ज्ञानेश्वरी पद कोशाचीं पानें १ ते ५० या अंकात प्रसिद्ध होत आहेत. पद कोशाच्या प्रती केवळ ३५० च काढण्याचें आम्ही ठरविलें आहे. गरजूंनी आपली प्रत अगोदरच मंडळाकडे पत्रव्यवहार करून राखून ठेवावी.

राजवाडे बँकेवर मंडळाचे दुय्यम चिटणीस श्री. मा. अ. गरुड यांची चेअरमनपदी निवड सन १९६४–६५ करता झाली व त्यांचे कारकीर्दीत बँकेस "अ" वर्ग मिळाला, त्याबद्दल आम्ही बँक व श्री. गरुड यांचें अभिनंदन करतो. सन १९६५ सालाकरता श्री. मु. स. गिंदोडिया व सन १९६६ साली मंडळाचे क्युरेटर यांची बँकेच्या डायरेक्टर बोर्डावर निवड झाली व त्यांनी आपली कामगिरी योग्य तऱ्हेने पार पाडली.

इंडियन हिस्टॉरिकल रेकार्डस् कमिशनवर संस्थेतर्फे संस्थेचे चिटणीस श्री. श्री. भा. भट ॲडव्होकेट, यांची भारत सरकारने ता. ११-४-१९६६ रोजी ५ वर्षांकरता नेमणूक केली. त्याबद्दल भारत सरकारचे संस्था आभार मानीत आहे.

संस्थेचें कार्य अनेक अडचणीतून पार पाडावें लागत असल्याने मनास समाधान वाटेल असें भरीव कार्य होत नाही, असें आम्हांस वाटतें. परंतु सहृदय वाचक कालपरिस्थिति लक्षात घेऊन आम्हांस क्षमा करतील अशी आशा आहे.

शुक्रवार, दि. ८ सप्टेंबर १९६७
ऋषिपंचमी, शके १८८९,

श्री. भा. भट
चिटणीस, इ. वि. का. रा. सं. मं धुळें.

महाराष्ट्री व मराठी भाषेची

उत्पत्ति व विकास

ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना

व्याकरणाची व्याख्या

१. विवक्षित लोक विवक्षित भाषा विवक्षित स्थलीं व विवक्षित कालीं कोणत्या पद्धतीनें बोलतात व (लिहिणें माहीत असल्यास) लिहितात, हें ज्या नियमसरणीनें म्हणजे शास्त्रानें स्पष्ट केलेलें असतें त्यास त्या भाषेचें तत्स्थलीन, तत्कालीन व तल्लोकीय **व्याकरण** म्हणतात.

प्रांतकृत भाषाभेद

ह्या वाक्यांत व्याकरण ह्या शब्दाला स्थल, काल व लोक या उपाधींनीं मुद्दाम विशिष्ट केलें आहे. कां कीं, ह्या तीन उपाधींचा स्पर्श जिला नाहीं अशी भाषा मागें झाली नाहीं व पुढें होणार नाहीं. प्रस्तुतकालची म्हणजे शक १८२९-तली मराठी भाषा घेतली, तर असें आढळून येईल कीं, प्रांतपरत्वें ही भाषा किंचित् किंचित् बदलत जात जात सरहद्दींवर इतर भाषांशीं मिसळून जात आहे. म्हणजे निव्वळ प्रांतपरत्वें मराठी भाषेचे पाचपंचवीस पोटभेद होत आहेत.

जातिकृत भाषाभेद

तसेंच, प्रांतपरत्वाप्रमाणें च जातिपरत्वानें हि भाषा बदलत असते, ह्याचा हि अनुभव सर्वत्र आहे. ब्राह्मणाची मराठी भाषा कुणब्याच्या मराठी भाषेहून किंचित् भिन्न असते, हें स्पष्ट आहे. त्याप्रमाणें च, पारशाची गुजराथी अमदाबादी वाण्याच्या गुजराथीहून निराळी आहे, हें एखादा सामान्य मनुष्य हि ओळखूं शकेल. कोकणांतील कोळ्याची मराठी कोकणांतील भंडाऱ्याच्या किंवा पाताण्या प्रभूच्या मराठीहून भिन्न असते. इतकें च नव्हे, तर बंदरी कोळ्याची मराठी भाषा डोंगरी कोळ्याच्या मराठी भाषेहून भिन्न असते.

लिंगकृत भाषाभेद

मराठींत हा भाषाभेद स्थल व जाति या दोन उपाधींनीं च तेवढा अवच्छिन्न झाला आहे, असें समजूं नये. स्त्री-पुरुषभेद हि मराठींत भाषाभेदाला कारण होतो.

हा भेद स्थल किंवा जाती ह्यांनीं केलेल्या भेदांइतका उत्कट नसतो. तत्रापि, असा भेद इंग्रजी, कानडी वगैरे भाषांत नाहीं व मराठींत आहे, ही बाब केवळ क्षुल्लक च समजतां येत नाहीं.

कालकृत भाषाभेद

स्थल, जाती, लिंग ह्यांच्याप्रमाणें च कालानें हि भाषेंत फेरफार होतो. उदाहरणार्थ, १८२९ तील वर्तमान मराठी, १५२९ तील एकनाथी मराठी, १२१२ तील ज्ञानेश्वरी मराठी व ६५८ तील धनगरी मराठी, परस्परांहून भिन्नावस्थ आहेत, हें जुनीं बाडें वाचणारा मनुष्य सहज सांगू शकतो. त्यांत पुन्हा हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, शक १२१२ त ज्ञानेश्वराच्या वेळीं, देवगिरी, नागपूर, मावळ, कोंकण व कारवार या ठिकाणीं बोलली जाणारी मराठी भिन्न होती. शक १२१२ त चोखामेळयाचें मराठी ज्ञानोबाच्या मराठीहून भिन्न होतें, हें हि विसरतां कामा नये. तात्पर्य, स्थल, काल व जाति ह्यांनीं मराठी भाषा अवच्छिन्न व भिन्नावस्थ झालेली आहे. लिंगभेद विशेष उत्कट नसल्यामुळें जमेस न धरणें सोयस्कर पडतें इतकेंच. नाहीं तर, तो हि जमेस धरणें जरूर होतें. कारण, मराठी भाषा बोलणाऱ्या कित्येक जातींत स्त्रिया पुल्लिंगी प्रयोग करतात; आणि ह्या जाती प्राय: कानडी मुलखाच्या जवळील मिरज, कोल्हापूर, सोलापूर वगैरे प्रांतांत आढळतात. पुल्लिंगी प्रयोग करणाऱ्या महाराष्ट्रांतील ह्या जाती पूर्वी भाषावंशानें मराठ्या नसाव्या, असा सिद्धान्त बिनहरकत बांधावा.

प्रांतिक भाषा

२. कोणत्या हि भाषेचे प्रांतपरत्वें जे भेद होतात त्यांना प्रांतिक पोटभेद अथवा पोटभाषा म्हणतात. ह्या प्रांतिक पोटभाषा त्या त्या प्रांतांतील ब्राह्मणादि सर्व जाती बोलतात. शुद्धाशुद्ध किंवा भ्रष्टाभ्रष्ट हीं विशेषणें ह्या प्रांतिक पोटभाषांना लावतां येत नाहींत. कारण, नमुनेवजा जी मुख्य भाषा तिच्या इतकी च थोर परंपरा ह्या प्रांतिक भाषांची बहुतेक असते. इतकें च कीं, ह्या प्रांतिक भाषांना नमुनेवजा मुख्य भाषेचें सर्वराष्ट्रमान्यत्व नसतें. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरानें खानदेशी मराठींत कांहीं अभंग रचलेले आहेत. ते तत्कालीन देवगिरी येथील मराठी भाषेहून भिन्न असून विनोदार्थ रचलेले आहेत. कोणत्या हि पोटभाषेचा विनोदार्थ जेथें उपयोग झाला, तेथे त्या पोटभाषेचें गौणत्व प्रस्थापित झालें, हें उघड आहे. परंतु, ह्या गौणत्वावरून खानदेशी मराठी भाषेला अपभ्रष्ट किंवा अशुद्ध म्हणून चालावयाचें नाहीं. अपभ्रंश हा प्रकार निराळा च आहे; व तो नमुनेवजा मुख्य भाषेतल्याप्रमाणें प्रांतिक पोटभाषांत हि सांपडतो. प्राय: जातिपरत्वें भाषेचे जे पोटभेद होतात त्यांना मुख्यभाषेचे अपभ्रंश म्हणतात.

अपभ्रंश–किरिस्तावी अपभ्रंश

कोणत्या हि समाजांत भाषेचा अपभ्रंश बालांच्या ठायीं सहज संभवतो. तदनंतर, अशिक्षित स्त्रिया, शूद्र वगैरे लोक अपभ्रष्ट उच्चार व प्रयोग करतांना फार आढळतात. सर्वांत अत्यंत अपभ्रंश हिंदूसमाजांत येऊन राहिलेले दैत्य, असुर, शक, पल्हव, यवन, मुसलमान, यहुदी, वगैरे जातिबाह्य लोक ह्यांच्या हातून पराकाष्ठेचा होतो. उच्चार, प्रत्यय, प्रयोग, लिंग, वचन, ह्या सर्वांचा हे म्लेच्छ लोक दुरुपयोग करतात. पारशी, यहुदी, अरब, इंग्रज, फ्रेंच, मोगल, जपानी, वगैरे म्लेच्छ लोक संस्कृत, गुजराथी, मराठी वगैरे भाषांचा उच्चार व प्रयोग किती अशुद्ध व अपभ्रष्ट करतात, तें पाहिलें म्हणजे अपभ्रंशोत्पत्तीचें खरें कारण ध्यानांत येऊं लागतें. ह्या लोकांच्या उच्चार करण्याच्या नाड्या च तिरके उच्चार करण्याला लायक अशा जन्मसिद्ध असतात. 'अ' चा 'ॲ', 'ए'चा 'ॲ', 'त' चा 'ट' वगैरे उच्चार म्लेच्छ लोकांच्या बोलण्यात फार येतात. असले तोंड वाकडें वासून झालेले उच्चार शूद्रादि वर्गांच्या अपभ्रंशांत आढळत नाहींत. जोडाक्षरांची द्वित्त व्यंजनें व कठोर व्यंजनांचीं मृदु व्यंजनें करण्याकडे बालशूद्रादींची प्रवृत्ति विशेष असते. बालशूद्रादिकृत अपभ्रंश लोकमान्य नसल्यामुळें भिन्नभाषात्वाला कारण समजला जाणें सर्वथा अयुक्त होय. हा च नियम म्लेच्छादिकृत अपभ्रंशाला लागूं करणें सशास्त्र आहे. अपभ्रंशोत्पत्ति कशी होते, हें नीट ध्यानांत न आल्यामुळें, Linguistic Survey of India, Vol. VII मध्यें, मराठी भाषेसंबंधानें लिहिताना, **ग्रीयरसन**ने अपभ्रंशाची प्रांतिक पोटभाषांशीं भेसळ केलेली आहे. गोव्याच्या किरिस्तावांची मराठी भाषा किंवा ठाण्याच्या किरिस्तांव कोळयांची मराठी भाषा निव्वळ कोकणांतील प्रांतिक मराठी पोटभाषेचे अपभ्रंश होत. ह्या अपभ्रष्ट भाषेंत पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनी बायबलपुराण लिहिलें आहे. तेवढयाने अपभ्रष्टत्व जाऊन, स्वतंत्र प्रांतिकभाषेच्या प्रौढ पदवीस ती येते असें वाटत नाही.

मानभावी अपभ्रंश

कोकणांतील किरिस्तावांच्या अपभ्रंशांत दहा पांच चोपडीं फार तर छापलेलीं आढळतील. परंतु, महाराष्ट्रांत मानभाव म्हणून जे लोक आहेत त्यांनीं अतिशूद्रांच्या मराठी अपभ्रंशांत पाच-चारशे ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्यांचा ग्रीयरसनला पत्ता सुद्धा नाहीं. केवळ ग्रंथवत्त्वामुळें मानभावी अपभ्रंश ज्याप्रमाणें पोटभाषेच्या योग्यतेला येत नाहीं, त्याप्रमाणें च गोमांतक किंवा साष्टी येथील किरिस्तावांचा क्षुद्र अपभ्रंश हि पोटभाषेच्या पदवीला पोहचत नाहीं. यद्यपि अपभ्रंश स्वतंत्र भाषाभेद उत्पन्न करीत नाही, तत्रापि पोटभाषेंत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न करतो, हें उघड आहे. पोटभाषेतील ह्या उपभेदांत कोणत्या हि कारणानें जर ग्रंथसंपत्ति

निर्माण झाली, तर तो उपभेद स्वतंत्र पोटभाषेच्या मानाला पात्र होण्याचीं चिन्हें दाखवितो. गोव्यांतील किरिस्तावी भाषेचा व देशावरील मानभावी भाषेचा असा च मासला उडालेला आहे. इतर जबरदस्त कारणांच्यापुढें त्यांच्या ह्या महत्त्वाकांक्षेची डाळ शिजली नाही, ही बाब अलाहिदा. पोर्तुगीज भाषेच्या जुलमापुढे किरितास्वी मराठी अपभ्रंश फिक्का पडला; आणि नागर मराठीखाली मानभावी अपभ्रंश चिरडून गेला. कालांतराने हे दोन्ही अपभ्रंश नष्ट होऊन नागर मराठी त्या त्या प्रांतांत व जातींत प्रचलित होईल, हें सांगावयाला नको च.

कालकृत भाषेचीं अवस्थान्तरें

३. जातिपरत्वानें भाषेंत अपभ्रंश उत्पन्न होतो आणि प्रांतपरत्वानें प्रांतिक भाषाभेद झालेले असतात. परंतु कालाचा भाषेवर जो संस्कार किंवा विकार होतो त्यानें अपभ्रंश किंवा भाषाभेद यांतून एक हि कार्य होत नाहीं. कालपरत्वें भाषेला वृद्धत्व, तारुण्य, बाल्य अशा भिन्न अवस्था येतात. परंतु तिचें स्वत्व कांहीं नाहींसें होत नाहीं. भाषा तीच; अवस्थान्तरें, मात्र, निरनिराळीं. शक ९०५ तील चामुंडरायाची मराठी भाषा, शक १०५१ तील सोमेश्वराची मराठी भाषा, शक ११२८ तील चांगदेवाची मराठी भाषा, शक १२१२ तील ज्ञानदेवाची मराठी भाषा, शक १५०० तील एकनाथाची मराठी भाषा किंवा शक १८०० तील विष्णुशास्त्र्या ची भाषा पाहिली असतां भाषा मराठीच आहे हें अशिक्षित मनुष्य हि ओळखूं शकतो; इतकें च कीं, कांहीं रूपें बरीं च जुनीं आहेत, असें त्याच्या दृष्टयुत्पत्तीस येतें. व्यक्ति ती च; वस्त्रें तेवढीं निराळीं. पुरुष एक च, बाल्यतारुण्यवार्द्धक्यादि अवस्थान्तरें प्रांतिक भाषांच्या ठायीं दृश्यमान होतात; परंतु, अपभ्रंशाच्या ठायीं होत नाहींत. कारण, अपभ्रंश हा अवस्थान्तरांच्या वरचा तात्पुरता मल ऊर्फ विकार होय. तो भाषेच्या कोणत्या हि अवस्थेंत जातिधर्माप्रमाणें विशिष्ट नियमानुसार भासमान होतो. **मुख्य किंवा प्रांतिक** भाषेच्या विशिष्ट अवस्थेचा कनिष्ठ जातींत अपभ्रंश होतो. त्या अपभ्रंशाची प्रगति शतकेच्या शतकें प्रायः चालत नाहीं. चालली च, तर, कालान्तरानें मूळभाषेहून अत्यंत विलक्षण असें रूप धारण करते. इंग्रजी, लातीन, जर्मन, रशियन, पोलिश वगैरे भाषा मूळ आर्य भाषेचे परंपरित अपभ्रंश होत. ह्या अपभ्रंशाशी सध्या आपल्याला कर्तव्य नाहीं. कालानें भाषेचीं अवस्थान्तरें होतात, हा मुख्य मुद्दा आहे. हीं अवस्थान्तरें व त्यांचें ज्ञान वर्तमान नागर मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीला वैशद्य आणण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत.

नागर अथवा शिष्ट मराठी

४. प्रांतिक पोटभाषा, अपभ्रंश, अवस्थान्तरें, वगैरे शब्द ज्या मुख्य मराठी भाषेच्या अपेक्षेनें योजिले तिला नागर अथवा शिष्ट मराठी अशी संज्ञा आहे. अप-

भ्रष्ट किंवा प्रांतिक जी नव्हे ती नागर किंवा शिष्ट मराठी समजावी. नागर अथवा शिष्ट मराठी वर्तमानकालीं पुणें प्रांतातील ब्राह्मण व उच्च मराठे बोलतात. तीनशें वर्षांपूर्वी नागर मराठी पैठणचे ब्राह्मण बोलत व लिहीत. आणि सातशें वर्षांपूर्वी नागर मराठी देवगिरीच्या भोवतालील प्रांतांत ब्राह्मणादि उच्च वर्ण वापरीत. म्हणजे प्राय: सर्वसामान्य ग्रंथकर्ते व पुढारी राज्यकर्ते जी भाषा वापरतात ती भाषा नागर म्हणजे शिष्ट मराठी भाषा होय. मग, स्वत: ग्रंथकर्ता प्रसंगवशें पुणें प्रांतांत राहो किंवा नागपूर प्रांतांत राहो. येथें एक मोठा चमत्कार लक्षात घेण्यासारखा आहे. ग्रंथकर्ता गोव्यांतला असो, कोल्हापूरचा असो, पुण्यातला असो, पैठणचा असो किंवा नागपूरचा असो, त्याची लिहिण्याची भाषा एकसारखी असते. गोव्यांतला ग्रंथकर्ता घरीं गेंगाणें बोलेल परंतु ग्रंथांत एकनाथी, रामदासी किंवा चिपळोणकरी च मराठी लिहील. हीच ग्रंथाची भाषा, नियमानें दरबारची भाषा असते. इंदूरास धनगराचें राज्य आहे व तंजावरास तामिल भाषा आहे; तत्रापि दरबारीं लिहिण्याची व बोलण्याची भाषा ग्रंथकारांची मराठीच असते. म्हणजे अंत:संमतीनें ज्ञानेश्वर, चिपळोणकरादि प्रासादिक ग्रंथकारांची मराठी भाषा महाराष्ट्रानें नागर ठरविलेली आहे. ह्या नागर अथवा ग्रांथिक मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण देण्याचें प्रस्तुत स्थलीं योजिलें आहे.

प्रांतिक भाषांत वाङमयाभाव

कोंकणी, कोल्हापुरी, गंगेरी, खानदेशी, वऱ्हाडी वगैरे प्रांतिक पोटभाषांचें हि ऐतिहासिक व्याकरण देतां येतें तर उत्तम होतें. परंतु, त्या भाषांत ग्रंथरचना म्हणण्यासारखी अथवा बहुतेक बिलकुल न झाल्यामुळें व गोमांतकी अपभ्रंशांत जी थोडीशी झाली आहे ती अलीकडील दोन अडीचशे वर्षांतील असल्यामुळें, त्या पोटभाषांचा पूर्वेतिहास अज्ञात राहिला आहे. अर्थात् त्यांचें ऐतिहासिक व्याकरण रचण्याचीं साधनें अस्तित्वांत नाहींत. असतीं तर, नागर मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणरचनेला कांहींसें साहाय्य होण्याचा संभव होता. मानभावी अपभ्रंशांत जुना ग्रंथसंग्रह निदान पांचशें वर्षांचा तरी आहे. परंतु, त्या लोकांच्या हेकटपणामुळें त्यांचे अत्यंत जुने मराठी गद्यपद्य ग्रंथ अद्याप अप्रसिद्ध राहिले आहेत. तेव्हा त्यांचा हि नागर मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाला फारसा उपयोग होण्याचा संभव नाहीं. मानभावांचे दहा वीस गद्यपद्य ग्रंथ यद्यपि छापलेले आहेत, तत्रापि ते सर्व अलीकडील तीनशें वर्षांतील आहेत—अर्थात्, मानभावी अपभ्रंशाचें पूर्व चरित्र कांहीं काल अज्ञात राहणार, असा रंग दिसतो.

शिष्ट व अशिष्ट मराठी

५. नागर ऊर्फ ग्रांथिक ऊर्फ संस्कृत मराठी, प्रांतिक ऊर्फ लौकिक ऊर्फ प्राकृत मराठीहून भिन्न असते. तर्खडकर, गोडबोले व जोशी यांनीं जीं व्याकरणें रचिलीं

आहेत तीं नागर ऊर्फ संस्कृत ऊर्फ शिष्ट मराठीचीं आहेत; प्रांतिक, लौकिक, प्राकृत, किंवा अपभ्रष्ट मराठीचीं नाहीत. तसें च हीं तिन्हीं व्याकरणें वर्तमान शिष्ट मराठीचीं आहेत; दोनशे, तीनशे, पांचशें, सातशें किंवा हजार वर्षांपलीकडील शिष्ट मराठीचीं नाहींत. विद्यमानकालीं शिष्ट मराठीचें रूप काय आहे, तें तर्खंडकरादि वैय्याकरणांच्या ग्रंथांवरून कळतें; शिष्ट मराठीच्या विद्यमान रूपाची आदिपासून आतांपर्यंतची परंपरा कळत नाहीं. ती कळण्याचा राजमार्ग म्हटला म्हणजे शिष्ट मराठीचें ऐतिहासिक व्याकरण होय.

शिष्ट मराठी कृत्रिम नाहीं, सहज आहे.

६. नागर अथवा ग्रांथिक अथवा संस्कृत अथवा शिष्ट मराठी मुद्दाम कोणी बनविली, अशांतला प्रकार नाहीं, हें सर्वांना माहीत च आहे. ती आपोआप बनत आली आहे व शिष्ट ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत व उच्च ब्राह्मणादि जातींच्या मुखांत सांप्रत तिचें वास्तव्य आहे. प्रांतिक, प्राकृत किंवा अपभ्रष्ट मराठी अशिक्षित, गांवढळ, व विद्याहीन लोक बोलत असतात, हें आपण पाहतो आणि शिष्टांचें ग्रांथिक बोलणें त्यांना सहज अथवा विशेष श्रम न पडता कळतें, ही हि रोजच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. ग्रांथिक मराठींत कोणत्या हि सकर्मक धातूचीं कमींत कमी सुमारें १५०० रूपें होतात व तीं ग्रंथांत शुद्ध म्हणून योजण्यास कोणती च हरकत नाहीं. परंतु, ह्या १५०० रूपांपैकीं फार च थोडीं रूपें प्राकृत लोक योजतात. तेवढ्यावरून हीं १५०० रूपें व्याकरणकारांनीं कृत्रिम तऱ्हेनें बनविलीं, असें म्हणणें वेडगळपणाचें होईल. हीं सर्व १५०० रूपें भाषेंत शिष्टमान्य आहेत, व ग्रंथात आढळण्याचा संभव असतो. हीं कशीं बनतात, त्यांचे विशिष्ट नियम व्याकरणकार शोधून काढून बसवितात. त्यामुळें, शंकाखोर व अशास्त्रज्ञ तिऱ्हाइतांना तीं कृत्रिम असावीं, असें अज्ञलीलेनें म्हणावेसें वाटतें. वैय्याकरणांच्या स्तुत्य व दीर्घ उद्योगाचें अवडंबर पाहून, हे शंकाखोर लोक गांगरून जातात व अवडंबराचे ठायीं कृत्रिमत्वाचा आरोप करण्याचें धाष्टर्य करतात. हा प्रकार इतर शास्त्रांसंबंधानें असा च आढळण्यात येतो. वनस्पतिशास्त्रांत तांदुळाच्या २००० जाती सांगितलेल्या पाहिल्या, म्हणजे अतज्ञ इसम आश्चर्यानें गांगरून जाऊन, त्या भयंकर आंकड्यांवर विश्वास ठेवीत नाहीं. असली गांवढळ अतज्ञता कित्येक युरोपियन विद्वानांच्या ठायीं आढळण्यांत आली आहे. युरोपियन लोक वनस्पतिशास्त्र जितक्या बारकाईनें रचतात, तितक्याच बारकाईने हिंदू लोकांनीं व्याकरणशास्त्राची रचना केलेली आहे. त्यामुळें पृथक्करणान्तीं त्यांना जे असंख्य व सूक्ष्म भेद सहज दिसतात ते युरोपियनांच्या अश्रद्धेचे विषय होतात. बाब अज्ञानोज्जृंभित हेकाडपणाची असल्यामुळें लक्ष देण्यासारखी नसून, नितांत तिरस्करणीय आहे.

शिष्ट मराठीची ऐतिहासिक व्याकरणक्षमता

७. शिष्ट मराठीचें च तेवढें ऐतिहासिक व्याकरण शक्य आहे. कारण असें कीं गेल्या सातशें वर्षांत प्रौढ व ललित ग्रंथरचना जेवढी म्हणून झाली तेवढी सर्व शिष्ट मराठींत झाली आहे. गोमांतकी अपभ्रंशांत कांहीं किरिस्तावी धर्मपुस्तकें व पांच चार व्याकरणें झालीं आहेत. परंतु त्यांत एक विचित्रपणा आहे. व्याकरणें म्हणून जेवढीं झालीं आहेत तेवढी सारीं पोर्तुगीज किंवा इंग्लिश भाषेंत आहेत आणि इतर पुस्तकांची लिपि प्रायः **रोमन** आहे. त्यामुळें संभावितपणा येण्याला जी बद्ध-मूलता लागते ती या अपभ्रंशाला मिळाली नाहीं, शिवाय, ह्या अपभ्रंशांत झालेली क्षुद्र ग्रंथरचना अगदीं अलीकडली आहे. तशांत हा अपभ्रंश बोलणारे बाट्ये दहा हजारांहून जास्त नसून, त्यांनीं आक्रमिलेला प्रांत अर्ध्या पाऊण तालुक्याएवढा हि नाहीं. क्याथोलिक मिशनऱ्यांच्या उपद्व्यापानें हा अपभ्रंश लिपिनिविष्ट आणि तो हि रोमन लिपिनिविष्ट झाला इतकें च. ह्याहून ह्याला जास्त किंमत नाहीं. कोंकणी पोटभाषेचा हा किरिस्तावी अपभ्रंश आहे. ह्यांतील धर्मपुस्तकें कोकणांतील हिंदूंच्या वाचण्यांत येत नाहींत, हें सांगावयाला नको च. त्यामुळें कोकणांतील पोटभाषेवर किंवा शिष्ट मराठीवर ह्या अपभ्रंशाचा कांहीं च परिणाम झालेला नाहीं. पोर्तुगीज राज्य हिंदुस्थानांतून नष्ट झालें तर ह्या अपभ्रंशाचा मागमूस हि राहणार नाहीं.

शिष्ट मराठीची सर्वलोकप्रियता

८. शिष्ट मराठींत सातआठशें वर्षांपासूनची ग्रंथरचना असून, ती महाराष्ट्रा-तील सर्व प्रांतांतल्या व बडोदे, इंदूर, ग्वालेर, बुंदेलखंड, तंजावर, गुत्ती, बल्लारी वगैरे सर्व संस्थानांतल्या मराठी लोकांना आदरणीय झालेली आहे. ज्या भाषेंत मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, सूर्यज्योतिषी, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, चिप-ळोणकर वगैरे प्रासादिक ग्रंथकारांनीं ग्रंथरचना केली ती शिष्ट भाषा महाराष्ट्रा-तील सर्व प्रांतांतील व जातींतील लोकांस सारखी च मान्य व्हावी, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. प्रांतिक बोलणें प्रांतापुरतें व जातिक बोलणें जातीपुरतें; परंतु ग्रांथिक बोलणें व लिहिणें सर्व महाराष्ट्राकरितां आहे. प्रांतिक पोटभाषांच्या लहान सहान लकबा आणि जातिक भाषणांतले बालिश अपभ्रंश ग्रांथिक राजभाषेच्या शिष्ट दरबारांत लुप्त होतात व एक च एक निर्भेळ अशी मराठ्यांची मायभाषा देशांतील सर्व लोकांच्या अभिमानाचा, कौतुकाचा व सहज प्रेमाचा विषय होते. मराठ्यांना स्वभाषेचा इतका अभिमान जो वाटतो तो उगा च फुकाचा नाहीं. मराठी भाषेंतल्या शब्दप्राचुर्याची बरोबरी पृथ्वीवरील इतर कोणत्या हि भाषेला करतां यावयाची नाहीं. तसेंच, कोणता हि गूढ किंवा सूक्ष्म अर्थ नाना तऱ्हांनीं यथेष्ट व्यक्त करण्याची तिची शक्ति अप्रतिम आहे. शिवाय अनेक थोर प्रासादिक

ग्रंथकारांनीं तिला आपल्या उदात्त, गंभीर, ललित व रम्य विचारांचें निवेदन केलें असल्यामुळें, तिच्यावरील महाराष्ट्रीयांची भक्ति शुक्लेंदुवत् उत्तरोत्तर वर्धमान स्थितींत आहे.

वर्तमान शिष्ट मराठीचें साधें व्याकरण

९. शिष्ट मराठीच्या सद्यःकालीन रूपाचें वैशद्य करणारी जी नियमसरणी तिला शिष्ट मराठीचें **साधें व्याकरण** म्हणतात. साध्या व्याकरणाचा शुद्ध मासला म्हटला म्हणजे दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचें मराठी व्याकरण होय. गोडबोल्यांच्या मराठी व्याकरणांत क्वचित् मराठी भाषेचा महाराष्ट्री भाषेशीं व संस्कृत भाषेशीं संबंध दाखविण्याचा स्थूल प्रयत्न केला आहे. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांचें Higher Marathi Grammar इंग्रजींत असल्यामुळें व केवळ शालोपयोगी असल्यामुळें, त्याचा नामनिर्देश न केला तरी चालण्यासारखें आहे. जोशी यांच्या व्याकरणांत व्युत्पत्तीचा पूर्ण अभाव आहे, अनेक संस्कृतोत्पन्न व महाराष्ट्रच्युत्पन्न शब्दांना ते देश्य समजतात, इतकें च नव्हे तर, कित्येक अरबी व फारसी शब्दांना हि ते ह्या च मालिकेंत गोंवतात. इतकें अज्ञान ज्या ग्रंथांत आढळतें त्या ग्रंथाला विशेष मान देण्याचें कारण दिसत नाहीं. जोश्यांच्या व्याकरणांत मराठी भाषेच्या इतिहासासंबंधानें प्रास्ताविक जो छोटा भाग आहे त्याचें सर्व श्रेय भांडारकरांच्या वुइल्सन लेक्चरांना आहे. भांडारकरांच्या वुइल्सन लेक्चरांत जीं व्यंगें आहेत तीं जोश्यांच्या प्रास्ताविक भागात उतरलीं आहेत, हें सांगावयाला नको च.

पोटभाषांचें अथवा बोलींचें तौलनिक व्याकरण

१०. प्रांतिक पोटभाषा व अपभ्रंश (वर्तमान व भूत) ह्यांच्या व्याकरणाशीं शिष्ट मराठी भाषेच्या व्याकरणाची तुलना केली असतां, मराठ्यांच्या **पोटभाषांचें** अथवा **बोलींचें तौलनिक व्याकरण** सिद्ध होतें. असलें औपभाषिक तौलनिक व्याकरण मराठी भाषेंत नाहीं. इंग्रजींत १९०५ पर्यंत नव्हतें. Linguistic Survey of India नामक ग्रंथमालेच्या सातव्या खंडांत असलें व्याकरण रचण्याचीं साधनें मिस्टर ग्रीयरसन् यांनीं नॉर्वेतील डाक्टर स्टेन् कोनौ यांच्या हस्तें १९०५ त Specimens of the Marathi Language ह्या नांवाखालीं सरकारच्या खर्चानें प्रसिद्ध केलीं आहेत. प्रांतिक पोटभाषा, जातिक पोटभाषा ऊर्फ बोली व अपभ्रंश असे तीन भाग करून, मासले दिले असते, म्हणजे ह्या ग्रंथाला जास्त वैशद्य आलें असतें. हें च ह्या ग्रंथाचें मुख्य व्यंग आहे. दर बारा कोसांवर व प्रत्येक जातींत बोली बदलते. ह्या बोलींत कित्येक रूपें व शब्द इतके पुरातन व चमत्कारिक असण्याचा संभव असतो कीं, त्यांच्या साहाय्यानें मुख्य मराठी भाषेतील कित्येक रूपांची व शब्दांची परंपरा ओळखतां येते.

आधुनिक सगोत्र समकालीन भाषांचें तौलनिक व्याकरण

११. बंगाली, हिंदी, आवंढी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी वगैरे आधुनिक सगोत्र प्राकृतिकोद्भव शिष्ट भाषांच्या व्याकरणांशी शिष्ट मराठी भाषेच्या व्याकरणाची तुलना केली असतां, **आधुनिक प्राकृतिकोद्भव समकालीन भाषांचें तौलनिक व्याकरण** सिद्ध होतें. प्रत्येक भाषेंतील गूढें इतर सगोत्र भाषांच्या तुलनेनें सहज उकलतात हा तौलनिक व्याकरणापासून पहिला फायदा आहे. शिवाय, आर्यभाषा कोणत्या, अनार्य कोणत्या, हें वर्गीकरण तौलनिक व्याकरणानें सुलभ होतें. आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें तौलनिक व्याकरण मराठी भाषेंत अद्याप रचलें गेलें नाहीं. इंग्रजींत असलीं दोन व्याकरणें आहेत :– (१) Beams' Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India (1872–1879); आणि (२) Hoernle's Grammar of the Gaudian Languages (1880). दोन्ही व्याकरणें व्युत्पत्तीच्या कामांत ऐतिहासिक बाजूनें लंगडीं आहेत. कां कीं, इ. स. १८८० पर्यंत आधुनिक प्राकृतिकोद्भव (मराठी वगैरे) भाषांतील जुना ग्रंथसंग्रह व्हावा तितका प्रसिद्ध झाला नव्हता व जो झाला होता तो यथास्थित समजण्याची ऐपत दोघांची हि नव्हती. ह्याप्रमाणें च, १८८० पुढील पंचवीस वर्षांत प्राकृत भाषांची [महाराष्ट्री, मागधी वगैरे] जी बारीक छान व पृथक्कृति जर्मनींत झाली ती बीम्स व होर्न्ले यांच्या कालीं झाली नसल्यामुळे आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें वर्गीकरण करण्यांत दोघे हि तोंडघशीं पडलेले आहेत. शिवाय, बीम्स्‌ला संस्कृत व प्राकृत भाषांचें व्याकरण यथातथाच माहीत होतें, असें दिसतें. होर्न्लेचा बहुतेक सगळा भर पुरभई भाषेवर असून, इतर भाषांकडे तो ओझरतें लक्ष देतो. बीम्स्‌च्या ग्रंथांत दुसरा एक अपूर्व व अक्षम्य अथवा गांवढळ दोष आहे. तो हा कीं, ठाईं ठाईं रागद्वेषादि विकारांचें अप्रस्तुत प्रदर्शन हा ग्राम्य ग्रंथकार करतो. मराठे लोक व मराठी भाषा यांच्यावर त्याचा कटाक्ष विशेष आहे. एक मासलेवाईक उतारा ह्या ग्रंथकाराचें मनोगत कळण्यास पुरें आहे. आपल्या व्याकरणाच्या पहिल्या खंडाच्या ११० व्या पृष्ठावर हा ग्रंथकार येणेंप्रमाणें लिहितो :—

"Even after seventy years of British rule, the country (Orissa) still bears the traces of the rapacity and oppression of the Marathas. The Oriyas had to learn the language of their conquerors and a few Marathi words have passed into their language. The Bhosla's tanks, roads, bridges, and dykes are still in existence and are constructed on a princely scale, as they were not hampered with any scruples about paying their work-people. This *little* point should be remembered by those who reproach the English for the inferiority of their public works. Whatever we (English) do is *paid for*.

भोसल्यांच्या वेळीं आवंढ्यातले लोक पोटें बांधून कामें करीत होते !!! ह्या दोन ग्रंथकारांखेरीज, भागवती बोलीवर वेबर, सिंधी भाषेवर ट्रंप, वगैरेंनीं कांहीं निबंध लिहिलेले आहेत.

शिष्ट मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण

१२. शिष्ट मराठी भाषेतील स्वर, वर्ण, शब्द, प्रत्यय, व अव्ययें ह्यांचीं आदिपासून म्हणजे मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून आतांपर्यंत रूपें कसकशीं होत आहेत, ह्याचें उद्‌घाटन शिष्ट मराठीच्या **ऐतिहासिक व्याकरणांत** केलेलें असतें. ह्या व्याकरणालाच मराठी भाषेची **व्युत्पत्ति, शब्दसिद्धि, निरुक्त** वगैरे नामान्तरें आहेत. कोणत्या हि भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण तयार व्हावयाला, त्या भाषेंतील आदिपासून आतांपर्यंत बरा च, निदान कामापुरता तरी, ग्रंथसमूह किंवा लेख-सोपान सांपडला पाहिजे. त्याच्या अभावीं व्युत्पत्तीचें काम केवळ कल्पनेवर चालेल. तसें च, नुसती लेखपरंपरा सापडून म्हणण्यासारखें कार्य होत नाहीं; तर ती लेख परंपरा त्या त्या कालची अस्सल पाहिजे. अशी लेखपरंपरा व ग्रंथसंपत्ति ज्या भाषेची उपलब्ध होते, तिची निरुक्ति, किंवा व्युत्पत्ति किंवा ऐतिहासिक व्याकृति सुकर व निश्चित होते. बीम्स व होर्न्ले ह्यांनीं आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें तौलनिक व्याकरण लिहितांना ऐतिहासिक व्याकरणाच्या प्रांतांत हि अतिक्रमण करण्याचा आव घातलेला आहे. म्हणजे ह्या दोघां वैय्याकरणांनीं रचलेलीं व्याकरणें तौलनिक व ऐतिहासिक अशीं मिश्र आहेत. तौलनिक व्याकरण व ऐतिहासिक व्याकरण असा दिक्कालावच्छिन्न द्विधा भेद त्यांच्या ध्यानांत आलेला नाहीं हें खरें आहे. परंतु त्यांच्या हातून असा मिश्र प्रकार झालेला आहे, हें सहज ओळखतां येतें. बीम्स व होर्न्ले ह्यांचा मुख्य गुरु जो बॉप्प यानें हि आपल्या व्याकरणाला तौलनिक म्हटलें आहे. कालदृष्ट्या अर्वाचीन व प्राचीन आणि दिग्दृष्टया राष्ट्रीय, प्रांतिक व अपभ्रष्ट अशा सर्व भाषांचा परामर्श घेण्याचा बॉप्पचा मनोदय होता. म्हणजे समकालीन व भिन्नकालीन भाषांची तुलना करण्याचा त्याचा विचार होता. मराठी, बंगाली, हिंदी, आंवढी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी वगैरे भाषांतील पुराण ग्रंथसंग्रह त्यांच्या काली अनुपलब्ध असल्यामुळें, बीम्स व होर्न्ले ह्यांचा व्युत्पत्तीचा भाग बरा च अपुरा व काल्पनिक राहिलेला आहे. आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें मूळ ज्या प्राकृत भाषा त्यांची भेट मंडूकप्लुतीनें घेण्याशिवाय दुसरें गत्यंतर ह्या दोन्ही वैय्याकरणांना राहिलें नाहीं. मराठीतील एखाद्या आधुनिक शब्दाची किंवा प्रत्ययाची पूर्वपरंपरा पाहण्याची इच्छा झाल्यास, त्यांना एकदम प्राकृताच्या घाटावर जावें लागतें, मध्यें विसावा घेण्यास जागा सापडत नाहीं. म्हणजे महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अपभ्रंश वगैरे प्राकृत भाषा व मराठी, बंगाली वगैरे प्राकृतिकोद्भव भाषा ह्यांची वस्तुतः ते तुलना करीत असतात. प्राकृत भाषांचा अंत व सध्याचा काल

ह्या दोहोंमधील हजारबाराशे वर्षांत रूपांची कशी घडामोड झाली, हें त्यांना माहीत नसतें. त्यामुळें, संशयस्थानीं अशी व्युत्पत्ति असेल किंवा असावी, असें संशयित समाधान करून घेण्याशिवाय त्यांना दुसरी तोड राहिली नाहीं.

कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनीं रचलेल्या मराठीच्या साध्या व्याकरणांत मराठीच्या रूपांचा महाराष्ट्रीच्या रूपांशीं संबंध दाखविण्याचा अल्पस्वल्प प्रयत्न केलेला आहे; आणि बीम्स व होर्न्ले यांच्याप्रमाणें च त्यांचा प्रयत्न प्राचीन ग्रंथ-संग्रहाच्या अभावीं लंगडा पडलेला आहे. डॉक्टर भांडारकर यांनीं वुइलसन लेक्चरांत आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषा व प्राकृत भाषा ह्यांच्या संबंधासंबंधानें कांहीं विवेचन केलें आहे. त्यांत बीम्स वगैरे सारख्यांच्या कांहीं क्लृप्त्या नामी खोडल्या आहेत. डॉक्टरांनीं स्वतंत्र ऐतिहासिक व्याकरण रचण्याचा आव घातलेला नसल्या-मुळें, त्यांचीं विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यानें प्रस्तुत स्थलीं टीकेचा विषय होऊं शकत नाहींत. तात्पर्य, सांगण्याचा मुद्दा एवढा च कीं मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अद्याप रचावयाचें आहे. कोणत्या हि युरोपियन भाषेंत किंवा आधुनिक प्राकृति-कोद्भव भाषेंत तें अद्याप रचलेलें नाहीं. त्या रचनेच्या साहाय्यार्थ ज्ञानेश्वरीची प्रस्तुत आवृत्ति काढिली आहे.

मराठी भाषेचा, सारस्वताचा व वाङ्मयाचा इतिहास

१३. गेल्या पंचवीस वर्षांत आणि विशेषतः गेल्या दहा वर्षांत मराठी भाषेतील पुरातन वाङ्मयाचा व सारस्वताचा संग्रह व प्रकाश इतका विलक्षण झाला, कीं **शिष्ट मराठी भाषेचा इतिहास** व **शिष्ट मराठी सारस्वताचा इतिहास** रचता येणें सध्यां बरें च सुगम झालें आहे. त्यांत विशेष महत्त्वाची बाब ही कीं शक ४०० पासून शक १८०० पर्यंतचे मराठी ताम्रपट व शिलालेख सांपडून प्रसिद्ध झालेले आहेत. ताम्रपट व शिलालेख यांच्याप्रमाणे च जुन्या अस्सल हस्तलिखित पोथ्या हि शेकडोनें सांपडल्या आहेत. त्यामुळें मराठी ग्रंथकारांची काल-निर्णीति व पूर्वापरता ठरविण्याचें काम बरें च सुकर झालें असून, मराठी सारस्वताचें स्वरूप यथास्थित कळण्यास हि उत्तम मार्ग झाला आहे. मराठी भाषेचे व प्रयोगाचे गद्यपद्य रूप आदिपासून आतांपर्यंत कसकसें होतें त्याचा परंपरित प्रपंच **मराठी भाषेच्या इतिहासांत** केलेला असतो. आणि मराठी भाषेतील आद्यग्रंथापासून आधुनिक ग्रंथापर्यंतच्या ग्रंथसंग्रहाच्या आंतर व बाह्य स्वरूपाचें कालानुक्रमिक व विषयानु-क्रमिक जें विवेचन व वर्णन त्याला **मराठी सारस्वताचा इतिहास** म्हणतात. मराठी **भाषेच्या** इतिहासाला मराठी **वाङ्मयाचा** इतिहास म्हटलें असतां हि अंशतः शोभण्यासारखें आहे. कारण, **भाषेंत** जें जें म्हणून बोललें जातें किंवा लिहिलें जातें तें तें सर्व वाङ्मय होय. वाङ्मयांत सारस्वताचा समावेश होतो. बरी वाईट ही छान वाङ्मयांत नसते. ती निवड **सारस्वत** करते. उदार, ललित, अभिजात व

नागर गद्यपद्य बंध जो निर्माण होतो त्याला **सारस्वत** अशी अनन्यसामान्य संज्ञा आहे. गणित, ज्योतिष, रसायन, वानस्पत्य, प्राणिजात, तर्क, न्याय, वेदान्त, कृषि, शिल्प वगैरे शास्त्रांवर व कलांवर जो ग्रंथसमूह निर्माण होतो, त्याला **सारस्वत** ही संज्ञा नाही. त्याला त्या त्या विषयावरील शास्त्रीय किंवा कलात्मक **ग्रंथसमूह** म्हणून साधें च नांव देतात. गद्यपद्य सारस्वतप्रबंध ज्यांच्या साहाय्यानें तयार होतात त्या छंद, अलंकार, व्याकरण, कोश वगैरे ग्रंथांना **साहित्य** असें नामभिधान आहें. साहित्य हें सारस्वत नव्हे; सारस्वताचें तें उपकरण आहे. शास्त्रग्रंथांशीं तर्कादि-पद्धतिग्रंथांचा जो संबंध तो च सारस्वताशीं साहित्याचा आहे. साहित्य सारस्वताची पद्धति होय.

गोडबोले (१८६६), बीम्स (१८७२), होर्न्ले (१८८०), ग्रियर्सन (१९०५) वगैरे मराठी भाषेचे मराठी व इंग्रजी वैय्याकरण गेल्या दहा वर्षांत झालेल्या शोधां-मुळें इतके मागें पडले आहेत कीं, मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधानें, ग्रंथसंग्रहा-संबंधाने, वृद्धीसंबंधानें व स्वभावासंबंधानें त्यांचीं मतें तज्ज्ञांना फार च मागासलेलीं वाटण्याची निश्चिति आहे. ह्याचा तपशील पुढे त्या त्या स्थलीं दिला आहे.

मराठी सारस्वताच्या शोधामुळे, **मराठी सारस्वताचा इतिहास** तर सुकर झाला च; परंतु त्याबरोबर **मराठी भाषेचा इतिहास** व **मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण** हीं सहजासहजीं सुकर झालीं. तिन्ही प्रांत अन्योन्यव्याप्त असल्या-मुळें एकाच्या शोधाबरोबर इतरांचा हि इतिहास व स्वरूप कळणें अपरिहार्य होतें.

मराठी सारस्वताचा जसा जारीने शोध झाला तसा **मराठी वाङ्मयाचा** अद्याप मुळी च झाला नाहीं. प्रांतिक, जातिक, अपभ्रष्ट अशा लोककथा, दंतकथा, गाणीं, पवाडे, लावण्या, म्हणी, वगैरे वाङ्मय अस्सल रूपानें शोधून काढावयाचें अद्याप राहिलेंच आहे.

शिष्ट मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाच्या रचनेची सामग्री

१४. मराठी भाषेचें सारस्वत व विशेषत: ताम्रपटीय व शिलालेखीय वाङ्मय अलीकडे जसजसे सांपडूं लागलें तसतशी मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाची शक्यता उत्तरोत्तर संभाव्य होऊं लागली. आजपर्यंत ऐतिहासिक व्याकरणाला उपयुक्त असे जेवढे जुने लेख उपलब्ध व प्रकाशित झाले आहेत त्या सर्वांची याद खाली देतों :–

(१) शक ४१० तील **मंगळवेढें** येथील मराठी ताम्रपट [प्रभात, धुळें]

(२) शक ६५८ तील चिकुर्डे येथील मराठी ताम्रपट [विश्ववृत्त, कोल्हापूर]

(३) शक ६०२ पासून शक १२०० पर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील व कोंकणांतील ताम्रपट व शिलालेख यांतील मराठी शब्द [इंडियन, अँटिक्वेरी एपिग्राफिया इंडिका, एपिग्राफिया कर्नाटिका, वगैरे]

(४) शक ९०५ तील **चामुंडरायाचा** मराठी शिलालेख [विश्ववृत्त]
(५) शक १०५१ तील **अभिलषितार्थचिंतामणींतील** मराठी पदें [अभिलषितार्थचिंतामणीच्या दोन पोथ्या डेक्कन कॉलेजांतील संग्रहात आहेत; व एक पोथी तंजावरांतील सरस्वतीमहालांत आहे. [विश्ववृत्त]
(६) शक १०३७-१०४० तील लेख [Epi. Ind. Vol. I pp. 343 and f.]
(७) शक ११०९ तील परळ येथील मराठी शिलालेख [इंग्रज सरकारी बंगल्यातील]
(८) शक ११२८ तील पाटण येथील मराठी शिलालेख [प्रभात]
(८अ) शक ११३०-११५० चंदकृत पृथीराजरासउ [व्रज, नागरी प्रचारिणी सभेची छापील प्रत अविश्वसनीय]
(९) शक ११९५-९८ तील पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीचा मराठी शिलालेख [ग्रंथमाला]
(१०) शक ११८२ तील कालिदासाच्या रघुवंशावरील हेमाद्रीच्या टीकेत आलेले मराठी शब्द [नंदर्गीकरांचा रघुवंश]
(११) शक १२१२ तील ज्ञानेश्वरी [मजजवळील प्रस्तुत पोथी मुकुंदराजाची आहे.]
(१२) शक १२७८ तील परशुरामोपदेशांतील मराठी उतारा [मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ८, प्रस्तावना]
(१३) शक १३१९ तील वेंगुर्ल्याजवळील मठ येथील मराठी शिलालेख [म. इ. सा. खं. ८ प्र.]
(१४) शक १२३३ तील पंढरपूर येथील चोखामेळ्याचा शिलालेख [ग्रंथमाला]
(१५) शक १२८९ तील नागावें येथील मराठी शिलालेख [ग्रंथमाला]
(१६) शक [सुमारें] १३०० मधील पंचतंत्र [महाराष्ट्रकवि]
(१७) शक १३०० मधील मराठी कोकशास्त्र [प्रभात]
(१७अ) शक १३१६ तील मुग्धावबोधमौक्तिक [गुजराथी] ध्रुवसंपादित.
(१८) शक १४११ तील मिरजेच्या किल्ल्याचा मराठी मोडी ताम्रपट [ग्रंथमाला]
(१९) शक १४५२ व शक १४६३ तील वाई येथील दोन मराठी मोडी ताम्रपट [विश्ववृत्त]
(२०) शक १४९४ तील मंगळवेढे येथील मराठी शिलालेख [ग्रंथमाला]
(२१) शक १५२५ तील (सुमारें) दासोपंताचीं पदें व गीता [महाराष्ट्रसारस्वत व महाराष्ट्रकवि]
(२२) शक १४९७ तील खानदेशांतील सोनगीरच्या किल्ल्यावरील शिलालेख [ग्रंथमाला]

(२३) मराठीतील अनुनासिकांची पूर्वपरंपरा [निबंध, ग्रंथमाला]
(२४) मराठीतील 'ल' प्रत्यय [निबंध, विश्ववृत्त]
(२५) मराठी छंद [निबंध, सरस्वतीमंदिर द्वैमासिक पुस्तक]
(२६) शक १३९६ तील दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचा मराठी फर्मान [सरस्वतीमंदिर]
(२७) मराठी शब्दांची व्युत्पत्ति [ग्रंथमाला व सरस्वतीमंदिर]
(२८) स्टेफेन्स कृत इ. स. १६४९ तील कोंकणी अपभ्रंशांत उच्चारलेलें व रोमन लिपींत लिहिलेलें [छापलेलें नव्हें] ख्रिस्त पुराण [मंगलोर येथें इ. स. १९०७ त रोमन लिपींत छापलेलें.]
(२९) इ. स. १५७२ तील मराठी–फारशी [म. इ. सा. खं. १ लेखांक १] लेख.
(३०) शक १४६३ व १४७९ तील लिंब येथील दोन मराठी पत्रें [म. इ. सा. खं. ८, प्रस्तावना.]

गेल्या पांच वर्षांत इतके जुने मराठी लेख उदयास आलेले आहेत. त्यांत **अपभ्रष्ट मराठी, कोंकणी मराठी, खानदेशी मराठी व शिष्ट मराठी** ह्या चारींचे लहान मोठे मासले आलेले आहेत. शिवाय, दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या फर्मानांत **मुसलमानी मराठी अपभ्रंश** अथवा **मराठी-पिशाची भाषा** इचा मासला पहावयास सांपडतो. स्टेफेन्सच्या ख्रिस्तपुराणात **कोंकणी—पिशाची** चा मासला आढळतो. स्टेफेन्सनें **दासोपंत** व **जनार्दन** यांचे प्रौढ शब्द गोव्याच्या कोकणी–पिशाचींत गोविले आहेत. इ. स. १६४९ तील स्टेफेन्स इ. स. १५०० तील किंवा त्याहून हि जुनी भाषा लिहितो. असें होणें साहजिक होतें. **ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, नामदेव, दासोपंत, गंगाधरसरस्वती** वगैरे शिष्ट ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचून, स्टेफेन्स शिष्ट मराठी शिकला व तिच्यांत **कोंकणी – पिशाचीची** भेसळ करून त्याने आपलें पुराण निर्मिलें. अर्थात् इ. स. १५०० तील ग्रांथिक शिष्ट मराठी भाषा त्याच्या अंगवळणी पडली. परभाषेसंबंधानें असा चमत्कार होणें अपरिहार्य आहे. इ. स. १८८० तील **कुंटे** इ. स. १७४० तील **पोपची** इंग्रजी भाषा ऋषिनामक काव्यांत वापरतो; आणि १७२० तील **अॅडिसनचें** इंग्रजी **विष्णुशास्त्री चिपळूणकर** १८८० त **ज्ञानप्रकाशांत** लिहितो. कोणती हि शिष्ट भाषा परदेशस्थाला ग्रंथावरून शिकावी लागते; आणि ज्या कालचे ग्रंथ त्याच्या हातांत पडतील त्या कालची शिष्ट भाषा तो सहज नक्कलण्याचा प्रयत्न करतो.

मराठी भाषेचा मूलारंभ शक सुमारें ४००
युरोपियनांचें मात्सर्य व करंटलक्षण

१५. वरील लेखांत अत्यंत जुना मराठी लेख शक ४१० तील आहे. अर्थात्, **शक ४१० त मराठी भाषा बनून कांहीं काल गेला होता**. आजपर्यंत इ.स.१३००,

इ.स. १०००. इ.स. ९००, इ.स. ७०० वगैरे सन मराठीच्या मूळारंभाचे युरोपियन लोक देत असत. परंतु, ते मराठीला इतकी अलीकडे ओढण्यांत मोठी भयंकर चूक करीत हें आतां सिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक वस्तु वस्तुतः असेल त्याहून बरी च अर्वाचीन भासविण्याची खोड बहुतेक सर्व युरोपियनांना सारखी च आहे. खोडीचें कारण उघड आहे. हिंदुस्थानांतील अनेक वस्तूंचा इतिहास, परंपरा, पुरातन निर्देश यांची माहिती ह्या लोकांना प्रायः तुटपुंजी व वरवर असते. शिवाय, युरोपियन वस्तूपेक्षां एखादी प्राचीन भारतीय वस्तु अर्वाचीन आहे, असें ठरवितां आलें तर स्वपितरांना पाहिल्याचा आनंद ह्या लोकांना होतो. निदान, भारतीय वस्तू युरोपियन वस्तूहून फार प्राचीन नाहीं, इतकें तरी म्हटल्याशिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं. ह्या मात्सर्याला काय म्हणावें? युरोपांतील तीनचारशें वर्षांतल्या उपटसुंभ राष्ट्रांना भारतवर्षाच्या थोर, प्रौढ व संभावित पुरातनत्वाचा हेवा वाटतो, हें त्यांच्या लघु मनाचें द्योतक आहे. बकाल करंट्यांना गर्भश्रीमंताचा हेवा वाटावा, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं! शास्त्रीय शोधांत मात्सर्याचा आवेश आणणें मायावी असुरांना हि लज्जास्पद होय. **भांडारकर, तेलंग व नाना पावगी** ह्यांचें हि मत एतत्प्रकरणीं माझ्यासारखें च आहे.

बीम्स्

बीम्स्नें हिंदी, गुजराथी व पंजाबी यांचा प्रारंभ इसवीच्या ११ व्या शतकांत, मराठीचा प्रारंभ १३ व्या शतकांत, आवंढीचा प्रारंभ चौदाव्या शतकांत व बंगालीचा प्रारंभ सतराव्या किंवा अठराव्या शतकांत घातला आहे! शक १०५१त रचलेल्या **अभिलषितार्थचिंतामणींत** हिंदी, लाटी, बंगाली व मराठी पदें दिलेलीं **विश्ववृत्तांत** मीं छापिलीं आहेत.

मराठी भाषेची गर्भावस्था
शक १५० ते शक ४०० पर्यंतचें अराजक

१६. सुमारें शक १५० पासून शक ४०० पर्यंत महाराष्ट्रांत भयंकर अराजक माजलें [Bhandarkar's Dekkan, Section IX] ह्या अराजकाच्या अमदानींत शिष्ट महाराष्ट्री भाषा लोपत जाऊन, शक ४०० च्या सुमारास मराठी भाषा बनली गेली. शातवाहन राजांच्या तीनशें वर्षांच्या राजवटींत [शकपूर्व १५०–शक १५०] महाराष्ट्री भाषेंत विपुल सारस्वत झालें. शातवाहन राजांना संस्कृतापेक्षां महाराष्ट्री प्राकृत जास्त परिचित होती. "मोदकैः परिताडय मां" वगैरे कोटचा शातवाहनांच्या संबंधानें प्रसिद्ध आहेत. शातवाहनांच्या अमलांत शिलालेखांची भाषा हि प्राकृत च असे. शातवाहनांच्या राशियतीनंतर तीनशें वर्षें जें अराजक माजलें त्यांत महाराष्ट्रीचा लोप झाला; म्हणजे महाराष्ट्री भाषेचा

पुरस्कर्ता असा कोणी सम्राट् राहिला नाहीं. शक ४०० च्या सुमाराला मराठी भाषा देशांत प्रचलित होऊं लागली. परंतु महाराष्ट्रीची मान्यता मराठीला, अर्थात् च, नावीन्यामुळें मिळाली नाहीं. त्यामुळें, शिलालेख व ताम्रलेख बहुतेक सर्व संस्कृत भाषेंत होऊं लागले. अशोकाच्या कालापासून शातवाहनांच्या अंता-पर्यंत [शकपूर्व ३०० – शक १५०] महाराष्ट्री, पाली, वगैरे प्राकृतांत लेख लिहिले जात ते शक ४०० नंतर संस्कृतांत लिहिले जाऊं लागले [Bhandarkar's Dekkan, Section IX] अशी टीका डॉ. भांडारकरांनीं केलेली आहे. ह्या फरकाचें कारण, मात्र, त्यांनी दिलेलें नाहीं. जुनी महाराष्ट्री बुडाली होती व नवी मराठी शिष्ट गणली जात नव्हती; सबब, संस्कृताचा उपयोग शक ४०० नंतर जास्त होऊं लागला. मराठीचा अगदीं च उपयोग होत नव्हता, असें नाहीं. कांहीं उपयोग होत होता, हें शक ४१० तील मराठी ताम्रपटावरून स्पष्ट आहे. ज्यांना संस्कृत समजे त्यांच्याकरितां संस्कृत भाषा वापरीत आणि इतरांकरितां तत्कालीन लौकिक भाषा जी मराठी ती वापरीत.

पाली वगैरे प्राकृत भाषा शकपूर्व १५०० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत चालल्या. पाली शब्दाची व्युत्पत्ति

१७. शक १५० पासून तत्पूर्वी १५०० वर्षें प्राकृत भाषा [पाली–महाराष्ट्री–शौरसेनी – मागधी — पैशाची] आर्यावर्तात प्रथम (B. C. 1500 – 700) अशिक्षित लोकांत व नंतर (B. C. 700 A. D. 200) शिष्ट लोकांत चालू होत्या असें दिसतें. कारण, शकापूर्वी एक हजार वर्षांचे प्राकृत किंवा पाली लेख नुकते च सांपडलेले आहेत. सर्वांत आपल्याला माहीत असलेली अशी अत्यंत जुनी प्राकृत भाषा म्हटली म्हणजे जीस पालि, पाळि किंवा पाली, पाळी म्हणतात ती होय. पालि प्राकृत भाषा आहे, असें सार्वत्रिक मत आहे. उदाहरणार्थ, मोझे व्हिटोर Henry आन्री आपल्या पाली व्याकरणांत असें च मत प्रतिपादितो. (Le Pali est une langue pracritique Grammaire Palie, p. 2, 1904 (A. D.) पाली ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति अनिश्चित आहे, असें व्हिटोर आन्री म्हणतो (Grammaire Palie, p. I,) ड व ल ह्यांच्या अभेदासंबंधानें लिहितांना, आपल्या व्याकरणाच्या ५६ व्या कलमांत पठ्, वाचणें, या धातूपासून **पालि** शब्द निघाला असल्यास, पठित = पढिअ = पडिअ = पलिअ = पालिअ = पाली अशा परंपरेनें तो निष्पन्न व्हावा, अशी सूचना आन्री करतो. ह्या परंपरेंत प चा पा कसा झाला व अंत्य अ चा लोप काय कारणानें झाला, तें सांगणें दुरापास्त आहे. ह्याच व्याकरणाच्या १७४ व्या पृष्ठावर, पालि म्हणजे लिहिण्याची ओळ, पंक्ति, पाठ असा अर्थ तो देतो व त्यावरून भाषेला **पालि** हें नांव पडलें असावें,

असें सुचवितो. परंतु, एकंदरींत **पालि** या विशिष्ट भाषार्थक शब्दाची व्युत्पत्ति आपल्याला नि:संदेह माहीत नाहीं, असें हा वैय्याकरण प्रांजलपणें नमूद करतो. हिब्रू भाषेला बायबल भाषा असें नांव देणें जितपत योग्य आहे, तितपत च बौद्धांच्या पवित्र ग्रंथांच्या भाषेला **पालि** भाषा हें नांव देणें योग्य आहे, अशी हि टीका ह्या वैय्याकरणानें केली आहे. (Dire "le pali", c'est done exactement comme si l' on disait "la Bible" pour "l'he'breu". Grammaire Palie, page I.) सारांश, पालि शब्दाची खात्रीलायक व्युत्पत्ति आपल्याला माहीत नाहीं, असें आम्ही म्हणतो. मोझे आम्हीचा विशेष उल्लेख करण्याचें कारण असें कीं, ह्या फ्रेंच वैय्याकरणाने आपलें पालि भाषेचें व्याकरण इ. स. १९०४ त लिहिलें आहे. म्हणजे १९०४ पर्यंत पालि या शब्दाची व्युत्पत्ति युरोपांत माहीत नाहीं, हें उघड आहे. माझ्या मतें,

पाली शब्दाची व्युत्पत्ति येणेंप्रमाणें :–

प्रकट = पाअड = पाअल = पाल.

पाल शब्दाचें स्त्रीलिंग पाली अथवा पाळी. प्रकट अथवा पाली भाषा म्हणजे ती कीं जी सामान्य लोकांत प्रचलित असते. डलयोरभेद = । आडविकं = आलविकं, आळविकं.

पाली तीच पालि; जसें मती-मति इ. इ. इ.

एवंच पाली, पालि, पाळी किंवा पाळि भासा म्हणजे **सहज येणारी** किंवा प्रकट भाषा होय. प्रकट भाषा म्हणजे मूळ जन्मभाषा. बौद्धांचे ग्रंथ ज्या मूळ भाषेंत लिहिले तिला सिंव्हलद्वीपांतील लोक पाली भाषा किंवा मूळ भाषा म्हणू लागले. ह्याहून ह्या शब्दांत जास्त गूढ नाही. बुद्ध जी भाषा बोलला त्या भाषेला सिंहली लोक भक्तीनें व अभिमानानें पाली अथवा मूळ भाषा म्हणतात. परंतु पाली ही मूळ भाषा नसून, ती जिच्यापासून निघाली अशी तिच्याहून हि जुनी भाषा दाखवून देतां येते. ब्राह्मणांतील जी संस्कृत भाषा ती ही भाषा होय. हिला च डॉ. भांडारकर Middle Sanskrit किंवा पाणिनीय संस्कृत भाषा म्हणतात. Weber, Victor Henry वगैरे लोक हिलाच "ancetre inconnu" म्हणजे "अज्ञात पूर्वज" म्हणतात. डॉ. भांडारकर जिला Classic संस्कृत म्हणतात तिला Weber वगैरे युरोपियन लोक पाणिनीय संस्कृत चुकीनें समजतात, इतकेंच. पाली भाषा Classic संस्कृताची म्हणजे शिष्ट संस्कृताची पुत्री नसून भगिनी आहे असें हे लोक वस्तुत: म्हणतात; परंतु, पाली Middle संस्कृताची म्हणजे पाणिनीय संस्कृताची छाया व Vedic संस्कृताची म्हणजे आर्ष संस्कृताची स्नुषा आहे, हें [१] आर्ष भाषा, [२] पाणिनीय भाषा व [३] संस्कृत भाषा अशा तीन

पायऱ्या त्यांच्या लक्षांत आणून दिल्या म्हणजे, त्यांना तेव्हां च पटेल, असें वाटतें. पालीची परंपरा अशी आहे :—

	ग्रंथकार वैय्याकरण इ. इ.	भाषा	छाया	
शकपूर्व ६०००–३०००	मंत्रद्रष्टे —	— आर्ष भाषा ऊर्फ old Sanskrit —	— तुरळक अपभ्रष्ट उच्चार	
शकपूर्व ३०००–१५००	पाणिनि —	— पाणिनीय भाषा ऊर्फ Middle Sanskrit —	— पाली भासा ऊर्फ प्राकृती भाषा ऊर्फ प्रकटी भाषा	शकपूर्व १५०० –६००
शकपूर्व १५००–५००	कात्यायन —	— संस्कृत भाषा ऊर्फ Classic Sanskrit —	— महाराष्ट्री, वगैरे प्राकृत भाषा	शकपूर्व ६०० शकोत्तर १५०
शकपूर्व ५०० शकोत्तर १८२९	शेकडों ग्रंथकार —	— कृत्रिम संस्कृत —	— अपभ्रंश मराठी वगैरे प्राकृतिक व प्राकृतिकोद्भव भाषा	शकोत्तर ४०० शकोत्तर १८२९

पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया आहे; आणि महाराष्ट्री भाषा संस्कृत भाषेची छाया आहे.

वरील वृक्षावरून डॉ. भांडारकरांचें म्हणणें स्पष्ट व्हावेंसें वाटतें. युरोपियन लोक daughter, grand-daughter, mother, sister, वगैरे शब्द योजून व्यर्थ घोटाळ्यांत पडतात व अभिमानाला किंवा दुरभिमानाला पेटतात. ते जर "छाया" हा शब्द योजतील तर पुष्कळ गैरसमज दूर होईल. पाणिनीय भाषेची पाली भाषा ही छाया आहे आणि संस्कृत भाषेची महाराष्ट्री भाषा छाया आहे, असें भांडारकरांचें म्हणणें आहे आणि तें अगदीं बरोबर आहे. पाणिनीय भाषा

शिष्ट लोक बोलत आणि पाली भासा शिष्टेतर लोक बोलत. त्याप्रमाणेंच संस्कृत भाषा शिष्ट बोलत आणि महाराष्ट्री भाषा शिष्टेतर लोक बोलत.

कालान्तरानें पाली भासा एका धर्माची पूज्य भाषा झाली. तो शाक्यमुनीनें काढलेला बौद्धधर्म होय. बुद्धाचा धार्मिक अवतार कीकट देशांत झाला, असें भागवत पुराणांत म्हटलें आहे (१–३–२४); आणि टीकाकारानें कीकट म्हणजे गयाप्रदेश असा खुलासा केला आहे. म्हणजे पाली भासा बुद्धाच्या वेळीं गयाप्रदेशात शिष्टेतर लोक शेंकडों वर्षें बोलत असत. चातुर्वर्ण्याचा व कर्ममार्गाचा आश्रय करणारे जे ब्राह्मण त्यांची भाषा पाणिनीय संस्कृत असे; आणि एकजातीचा व यानमार्गाचा आश्रय करणारा जो गौतमबुद्ध त्याची भाषा प्राकृतजनांची पाली असे.

ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धो नामांजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
(भागवत पुराण १–३–२४)

टीका :– कीकटे मध्ये गयाप्रदेशे.

ऋग्वेदांत हि ह्या कीकट देशाचा उल्लेख आला आहे :––

किं ते क्रिण्वन्ति कीकटेषु गावो.

यास्क :– कीकटो नाम देशो अनार्यनिवासः । –निरुक्त, ६–३२

पालीचा मूळदेश

ऋग्वेदकालीं कीकट देशांत अनार्य रहात असत. सध्यां आपण ज्यांना कैकाडी म्हणतो व युरोपियन लोक ज्यांना Gypsy म्हणतात त्यांचा हा मूळदेश असावा. ह्या प्रांतात आर्यांनीं वसाहत केल्यावर कैकाडी लोकांचे अपभ्रष्ट उच्चार आर्यांच्या कनिष्ठ जातींत व शिष्टेतर लोकांत शिरले आणि प्रकटी ऊर्फ पाअडी ऊर्फ पाअली ऊर्फ पाली ऊर्फ पाळी ऊर्फ पालि ऊर्फ पाळि भासा प्रचलित झाली. भाषा अशिष्ट लोकांच्या तोंडीं जाऊन जो अपभ्रंश झाला, त्या अपभ्रंशाला च प्राकृत भाषा म्हणतात, असें जें डॉ. भांडारकर म्हणतात, तें वरील हकीकतीवरून खरें आहे, असें दिसतें. डॉक्टरांचें विधान प्राकृत भाषांसंबंधानें आहे व वरील हकीकत पाली भाषेसंबंधानें आहे. परंतु, तेवढ्यानें डॉक्टरांचा सिद्धान्त कांहीं कमजोर होत नाहीं; उलट शिरजोर च होतो. कारण पाली भासा ह्या शब्दांचा अर्थ प्राकृत भाषा असा च आहे.

पाणिनीचा काल डॉ. भांडारकर सुमारें शकपूर्व ८०० धरतात. परंतु ब्राह्मणांचा अगदीं शेवटला काल शकपूर्व १५०० जर त्यांना मान्य असेल तर पाणिनीचा हि काल त्यांनी तो च धरल्यास, त्यांच्या उपपत्तीला ज्यास्त सामर्थ्य येईल.

पाणिनीय भाषा व पाली भासा यांच्या संबंधासंबंधानें युरोपियन विद्वानांचा गैरसमज

पाणिनीय भाषेची म्हणजे ब्राह्मणकालीन शिष्ट भाषेची छाया ज्याअर्थी पाली भासा आहे, त्याअर्थी ती पाणिनीय भाषेइतकीच वेदभाषेशीं संबद्ध आहे. इतकेंच कीं ब्राह्मणकालीन भाषा पाणिन्यादि शिष्ट वैय्याकरणांच्या उपदेशानें नियमबद्ध होत आहे; आणि शिष्टेतर लोकांची जी पाली भासा ती होत नाहीं. त्यामुळे वेदभाषेंतील कांहीं आर्षरूपें व लकबा पाली भासेंत सांपडाव्या, हें साहजिक आहे. (१) ळ, ळ्ह हे उच्चार; (२) ऱ्हस्व दीर्घाकडे दुर्लक्ष, जसें छंदस्सुखार्थ, रमती, चेत्वा; (३) वैकल्पिक स्वरसंधित्व; (४) तृतीयेचा वैदिक प्रत्यय एभि: अथवा येभि:; (५) विशेषणविशेष्यांपैकीं एखाद्यालाच विभक्ति प्रत्यय लावण्यांत धरसोड; (६) कर्मणि प्रयोगापेक्षां कर्तरि प्रयोगाचें बाहुल्य; (७) धातुसाधिताच्या वैदिक त्वान प्रत्ययाचें आधिक्य; ह्या सात लकबांवरून युरोपियन लोकांनीं असें ठरविलें आहे कीं पाणिनीय भाषेहून पालि भासा जुनी आहे. पालि भासेहून पाणिनीय भाषा जास्त शिष्ट, नियमबद्ध व सुधारलेली आहे, असें जर हे लोक म्हणतील, तर त्यांना पाली व पाणिनीय भाषा यांच्यामधील भेद उत्तम कळला असें म्हणतां येईल. कोणत्या हि भाषेच्या बाल्यावस्थेंत कर्मणि प्रयोगापेक्षां कर्तरि प्रयोगाचा उपयोग जास्त होतो. शिष्ट व सुधारलेल्या लोकांना कर्मणि प्रयोग पेलण्याचें सामर्थ्य येतें. तें सामर्थ्य गांवढ्यांना नसतें. पाणिनीय भाषेंत शब्दांच्या आंत स्वरसंधि अगदीं नियमानें होतो च. हा नियम शिष्ट लोक पाळू शकतात; शिष्टेतरांना इतकी नियमनशक्ति नसते. येभि:=एभि:=एहि:=ऐ: अशा परंपरेनें शिष्टांनी तृतीयेचें अनेकवचन ऐ: प्रत्ययानें करण्याचा कित्येक स्थलीं प्रघात पाडला. शिष्टेतर जुना येभि: च प्रत्यय घेऊन बसले. शिष्टेतर ऱ्हस्व दीर्घाकडे दुर्लक्ष करतात; असलें दुर्लक्ष शिष्टांना व सभ्यांना खपत नाहीं. करोती, रमती चराति, असलीं रूपें अशिष्ट पालींत व वैदिक भाषेंत सांपडतात; परंतु पाणिनीय शिष्ट व सभ्य भाषेंत ही धरसोड अजिबात बंद केलेली आहे. पाली भाषेच्या ह्या सात हि लकबा आधुनिक अशिष्ट मराठींत आढळतात. छंद:सौकर्यार्थ ऱ्हस्व दीर्घाकडे कुकवींच्या मराठींत हमेशा दुर्लक्ष होतें. शिष्टेतर मराठी वक्ते कर्मणि प्रयोगाचा कर्तरीपेक्षां कमी उपयोग करतात. ळ, ळ्हचा उच्चार अशिष्ट मराठींत फार आहे. सारांश, ह्या सात हि लकबा अशिष्टत्वाच्या द्योतक आहेत; श्रेष्ठत्वाच्या द्योतक नाहीत. त्यांना मिठी मारून, पाणिनीय भाषेला अर्वाचीन व कृत्रिम ठरविण्याच्या वृथा खटपटींत युरोपियन लोक पडले आहेत, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं.

अशिष्ट पालीचा दुतोंडेपणा

अशिष्ट लोक शिष्ट भाषेचा अपभ्रंश करण्यांत जितके चपल असतात, तितकेच जुन्यापुराण्या आर्ष शब्दांना व प्रत्ययांना चिकटून बसण्यांत पटाईत असतात. अशिष्ट लोकांचे हे परस्परविरुद्ध चाळे आजपर्यंत अनेक युरोपियन लोकांना फसवीत आले आहेत. त्यांच्या भाषेंत ज्याअर्थी अत्यंत जुनेपुराणे शब्द सांपडतात, त्याअर्थी त्यांची भाषा तत्कालीन शिष्ट भाषेहून जुनी असावी, असें जों क्षणभर मानावें, तों वर्तमान शिष्ट भाषेचे अपभ्रंश करण्यांत हे लोक गुंतलेले पाहून, नवी भाषा बनविण्याच्या खटपटींत हे आहेत, असें दृष्टयुत्पत्तीस येतें. 'कत्वान' शब्दांत वैंदिक 'त्वान' प्रत्यय पाहून पाली भासा वैदिक भाषेच्या जोडीला नेऊन जों बसवावी, तों दत्तवत् शब्दाचा दिन्नवा अपभ्रंश पाहून पाणिनीय संस्कृतापासून ही पतित होत चालली आहे, असें म्हणणें भाग पडतें. मराठींत हि हा च चमत्कार दृष्टीस पडतो. "जात्याती" हें जुनें रूप अशिष्ट लोकांच्या तोंडीं जों ऐकावें, तों "घराप" हें अपभ्रष्ट रूप त्याच वाक्यांत आढळून येतें.

यान्तः असन्ति = जाँत आहाति = जाँताहाति = जाँत्याति = जाँत्याती; अशी जात्याती व जाँत्याती ह्या जुन्या रूपांची परंपरा आहे. 'जात्याती' बद्दल आधुनिक शिष्ट लोक "जातात" असें रूप योजतात.

जाताहाति = जाताति = जातात.

परंतु, अशिष्ट लोक जाँत्याती किंवा जात्याती हें जुनें अपभ्रष्ट रूप च धरून बसले आहेत. पण एवढयानें ते जुनी भाषा बोलतात असें म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. कारण,

घरापासौनियां = घरापासौनि = घरापासौन = घरापास = घराप

ह्या परंपरेनें अशिष्ट लोकांनीं घराप हें अपभ्रष्ट रूप बनविलेलें पाहून, ते नवी भाषा तयार करीत आहेत, असा सिद्धान्त बसवावा लागतो. तात्पर्य, अशिष्ट लोकांच्या ठायीं जुन्याला चिकटण्याचा व नव्याला धरण्याचा परस्परविरोधी दुतोंडी गुण असतो, हा सिद्धान्त आहे. ह्या दुतोंडी गुणाच्या कोणत्या हि एका च तोंडाला पाहून, पालीसारख्या अशिष्ट भाषांचे गुणधर्म व जातगोत ठरवूं जाणें अशास्त्र आहे.

सारस्वतामुळें पाली आज आहे असें समजतें

गौतम बुद्ध जर न जन्मता आणि पाली भासेंत न बोलता व लिहिता, तर पाली भासेची आठवण आज न राहती. पाली ऊर्फ प्राकृत गौतम बुद्धाच्या पूर्वीं हजार वर्षें होती. परंतु, तींत सारस्वत किंवा वाङमय नसल्यामुळें, तिची माहिती हि कोणास नाहीं. बुद्धानंतर तींत धार्मिक सारस्वत होऊं लागलें व बौद्ध लोकांची ती धार्मिक भाषा बनली. त्यामुळें, ती आज उपलब्ध व माहीत होत आहे.

युरोपियन लोकांचें पालीवरील प्रेम सहेतुक आहे

युरोपियन लोकांना पालीची जी इतकी बेसुमार गोडी लागलेली दिसत आहे, तिला कारण आहे. पाली भासा ज्या बौद्ध लोकांची धर्मभाषा आहे ते लोक युरोपियन लोकांप्रमाणेंच चातुर्वर्ण्यविहीन व आचारहीन आहेत. ह्या समानधर्माशिवाय, पाली ग्रंथावर युरोपियन विद्वानांचा इतका भर असण्याचें दुसरें असें कारण आहे कीं, ख्रिस्ती धर्माचा एकोनएक स्वभाव बौद्ध धर्मांत सांपडतो व ख्रिस्ती धर्म बौद्ध धर्माची नक्कल आहे, अशी खात्री होते. अशी ज्या अर्थी वस्तुस्थिति आहे, त्या अर्थी पाली भासा संस्कृत भाषेहून, पाणिनीय भाषेहून व वैदिक भाषेहून हि पुरातन आहे, अतएव ब्राह्मणांच्या वेदभाषेहून श्रेष्ठ आहे, अशी सिद्धि करण्याकडे युरोपियनांच्या मनाचा फार ओढा असतो. ब्राह्मणांपासून किंवा ब्राह्मणांच्या वडिलांपासून उसनें घेतल्याची लाज ह्या लोकांना फार वाटते. इतकी कीं, ज्यांच्याशीं केवळ धर्माच्या नकलेचा बादरायण संबंध, त्या बौद्ध लोकांच्या पालीला हि पाणिनीय भाषेची नक्कल म्हटलेलें ह्यांना खपत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर, पाली भासा वैदिक भाषेहून हि पुरातन आहे, असें निराधार मत प्रस्थापिल्याशिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं.

पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया आहे हें ठरविण्यास तोडगा

पाली भासा वैदिक भाषेच्या बरोबरची नाहीं, हें ठरविण्याला तोडगा आहे. पालीचें छायारूप भाषान्तर युरोपियन लोक पाणिनीय भाषेंत देतात, वैदिक भाषेंत किंवा संस्कृत भाषेंत देत नाहींत. ह्याचा अर्थ इतका च कीं पाली भासेची छाया पाणिनीय भाषेंत साधर्म्यामुळें देणें जितकें सोयीचें आहे, तितकें वैदिक किंवा संस्कृत भाषेंत देणें सोयीचें नाहीं.

वेदांत अपभ्रष्ट उच्चार

पाणिनीय भाषेची छाया जशी पाली ऊर्फ प्रकटी ऊर्फ प्राकृत भाषा तशी वैदिक आर्य भाषेची छाया असलेली उपलब्ध नाहीं. कारण, आर्षकालीं अनार्य लोकांवर आर्यभाषा लादण्याचा प्रसंग उद्‌भवण्यास म्हणण्यासारखें कारण झालें नाहीं. तत्रापि, असुर्या देशांतील असुर लोकांशीं संबंध आला असतां, दुष्ट उच्चार आर्यांच्या कानांवर येऊं लागले, असें म्हणण्यास आधार आहे. "तेऽसुरा 'हेऽलयो हेलय' इति कुर्वंतः पराबभूवुः। तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै । नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् ।" अशी शतपथश्रुति आहे. ही श्रुति ब्राह्मणकालीं रचलेली आहे, हें तिच्या भाषेवरून उघड दिसत आहे. परंतु, हींत पुरातन कालीं अपभ्रष्ट उच्चार करणाऱ्या असुरांचा पराभव झाला, असें वर्णन आहे. म्हणजे आर्षकालीं आर्ष शब्दांचा असुर लोक अपोच्चार अथवा अपभ्रंश करीत.

असुर लोक इसवीपूर्वी ६०००–२०००

हे असुर म्हणजे असूर्या किंवा असुर्या देशांतील लोक. असुर्या देश इराणच्या पश्चिमेस युफ्रेटीस व टैग्रीस या नद्यांच्या भोंवती आहे. असुर्या देशांत असुरांनीं मोठी पातशाहत इसवीसनापूर्वीं ६००० पासून २००० पर्यंत केली. अर्थात् आर्ष 'अरयः' शब्दाचा 'अलयः' असा अपभ्रंश असुरांच्या तोंडून इसवीपूर्वीं ३००० वर्षांच्या सुमारास झाला असला पाहिजे. "पिक," "नेम" "तामरस" वगैरे शब्द असुर भाषेंतून आर्षभाषेंत जे आले म्हणून शबरस्वामी म्हणतो, ते ह्या च कालांत आले. बायबलांत Molochians म्हणून एका लोकांचें नांव येतें तेच हे म्लेच्छ असावेत आणि म्लेच्छ हें असुरांपैकी होते हें वरील श्रुतीवरून सिद्ध होतच आहे. अव्यक्त उच्चार करणें हा असुरांचा मुख्य उच्चारदोष होता. म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। धातुपाठ २०५ ।.

प्रांतिक, जातिक किंवा गोत्रीय आर्षभाषा

ज्या अर्थीं आर्ष शब्दांचा असुर लोक अपभ्रंश करीत, त्याअर्थीं आर्ष भाषेचा अपभ्रंश होता, असें म्हणावें लागतें. अपभ्रंशाखेरीज आर्षभाषेच्या प्रांतिक किंवा गोत्रीय विभाषा हि असाव्या, असें दिसतें. कारण देवाः, देवासः, देवैः, देवेभिः, त्वानं, त्वीनं, त्वाः अशीं अनेक रूपें एकाच विभक्तीचीं व वचनाचीं ज्या भाषेंत सांपडतात त्या भाषेंत प्रांतिक किंवा गोत्रीय किंवा जातिक पोटभेद असले पाहिजेत, ह्यांत संशय नाहीं. तसेंच कृत बद्दल कुट, कर्त बद्दल काट, गृह बद्दल गेह वगैरे कठिण व सोपे उच्चार ज्या भाषेंत एका च वेळीं आढळतात त्या भाषेत पोटभेद असले पाहिजेत, असें मानिल्यावाचून गत्यंतर नाही. तात्पर्य ग्रांथिक भाषा, प्रांतिक भाषा, जातिक किंवा गोत्रिक भाषा, व अपभ्रंश, असा चतुर्विध भाषाभेद वैदिक कालीं होता. पैकीं, म्लेच्छ व असुर लोकांनीं केलेला अपभ्रंश वैदिक आर्यांना बिलकुल खपत नसे व तो त्यांच्या तिरस्काराचा विषय होत असे. प्रांतिक व गोत्रिक भाषाविकार किंवा भेद प्रबल व सर्वमान्य झाल्यास शिष्ट व ग्रांथिक भाषेंत समावेशिला जाई, आणि दुर्बल झाल्यास लुप्त होई. प्रांतिक किंवा गोत्रिक पोटभाषा बोलणारे आर्य पडल्यामुळें तिरस्काराचें कारण नसे.

युरोपियन विद्वान् विरुद्ध डॉ. भांडारकर

ह्या ज्या प्रांतिक किंवा जातिक किंवा गोत्रिक वेदकालीन पोटभाषा त्यांच्यापैकीं एकीपासून किंवा सर्वांपासून पालीभासा उद्भवली, असें युरोपियनांचें म्हणणें आहे. पाली पाणिनीय ऊर्फ ब्राह्मण भाषेची प्राकृत छाया आहे, असें डॉ. भांडारकरांचें मत आहे. पैकीं खरें कोणतें, ह्याचा निर्णय मागें झाला च आहे. पालीचा अक्षरशः व रूपशः तर्जुमा किंवा विपरिणाम जसा पाणिनीय भाषेंत तंतोतंत होतो तसा

वैदिक भाषेंत किवा वैदिक भाषेच्या कोणत्या हि पोटभेदांत (माहीत असल्यास) होत नाहीं. त्या अर्थी पाली भासा वेदकालीन भाषेच्या कोणत्या हि पोटभेदांपासून निघाली नसून, पाणिनीय भाषेची छाया ऊर्फ प्राकृत प्रतिकृति आहे. पाणिन्यादि शिष्टांच्या भाषणांतून व ग्रंथांतून लुप्त झालेलीं कांहीं वैदिक रूपें व शब्द अशिष्टांच्या प्राकृत, प्रकट, ऊर्फ पाली भासेंत सांपडतात इतकेंच. तेवढ्यानें युरोपियनांचा सिद्धान्त स्थापित होणें अवघड आहे.

अनार्यांच्या नुसत्या संसर्गाने झालेला अपभ्रंश

कीकटनामक गयाप्रदेशांत ब्राह्मणेतर आर्यांना अनार्य कीकटांच्या संसर्गानें अपभ्रष्ट उच्चार करण्याचा वाण लागला आणि कालान्तरानें हा वाण बळावून पाली, ऊर्फ प्रकट ऊर्फ प्राकृत भासा जन्मास आली. अनार्यांच्या संसर्गानें ब्राह्मणांना देखील अपोच्चार व अपभाषण करण्याची संवय लागण्याची भीति होती. एतदर्थ ब्राह्मणानें अनार्य म्लेच्छासारखे अपभ्रष्ट उच्चार करूं नये, असा इशारा त्या कालीं उच्छृंखल ब्राह्मणांना तत्कालीन शिष्टांनीं दिला. सारांश, शिष्ट भाषेचा अपभ्रंश अनार्यांच्या संसर्गानें हि होणें शक्य असतो.

अनार्यांनी केलेला आंतर अपभ्रंश

आर्यभाषा अनार्य उच्चारूं व योजूं लागले असतां जो अपभ्रंश होतो तो उच्चारापुरताच थांबत नाहीं. तर, लिंग, वचन, प्रत्यय वगैरे भाषेच्या आंतर रचनेंत हि त्या त्या अनार्यांच्या भाषेच्या स्वभावानुरूप फेरफार करतो. असला आंतर अपभ्रंश होऊन, पाली भासा बनलेली नाही. फक्त संसर्गाचा अथवा सांसर्गिक अपभ्रंश होऊन पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया बनली. संसर्गानें श्यापर्ण इत्यादि कित्येक ब्राह्मणजाति अपूत म्हणजे असंस्कृत भाषा बोलत, असें विस्तृत वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणाच्या प्रथम खंडाच्या ३५ व्या अध्यायांत आलें आहे, तीच ही पाली असावी.*

* वैदिक भाषा (शक पूर्व ६०००–३०००,) आणि ब्राह्मणभाषा ऊर्फ पाणिनीयभाषा (शकपूर्व ३००० – १५००) ह्यांच्या वेळी अपभ्रष्ट भाषा होती, हें वरील मुद्द्यांवरून स्पष्ट आहे. युरोपियनांच्या एतत्संबंधानें कल्पना अद्याप फार अस्पष्ट आहेत. इ. स. १९०४ त राप्सन येणेंप्रमाणें लिहितो :— These prakrits cannot be traced back to Vedik Sanskrit, or to the period of the Brahmanas or even to the date of the earliest Sanskrit of the Epics ! (In what degree was संस्कृत a spoken Language ? A. D. 1904, J. R. A. S.)
राप्सन पाणिनीला शकपूर्व ३०० ला आणून ठेवतो ! कालाचा असा गोंधळ केल्यामुळें, युरोपियनांच्या संस्कृतप्राकृत भाषाविषयक बहुतेक सर्व कल्पना हि विचित्र व असंभाव्य होतात; मग सिद्धान्त तर होतीलच ! ! !

मगध ... सूरसेन पिसाचपुर

१८. पाली भासा गौतमबुद्धाच्या पुढें पन्नासशंभर वर्षें चालून, नंतर तिचें प्रयाण सिंहलद्वीपांत झालें. सिंहलद्वीपांत गेल्यापासून, ती बौद्ध लोकांची धार्मिक भाषा बनली व मृतभाषेची स्थिर कळा तिला आली. पाली भासा म्हणजे मगधांतील किंवा कोसलांतील प्राकृत भाषेचा बुद्धाच्या वेळचा पोटभेद. तो पोटभेद बौद्धधर्मीयांनीं यद्यपि स्थिर व मृत बनविला, तत्रापि मगध देशांतील मागधी प्राकृत तत्कालीन संस्कृताची मगधदेशांतील छाया म्हणून नांदत होतीच. मथुरादेशांत जी संस्कृताची छाया होती तिला शौरसेनी असें नांव पडलें. आणि पिशाच लोक जी छायारूप संस्कृत बोलत तिला पैशाची असें अभिधान होतें. मागधी, सौरसेनी व पैसाची हीं विशेषणें व विशेष्यें मगध, सूरसेन व पैसाच ह्या देशवाचक शब्दांवरून पडलीं आहेत. वर्तमान बहार म्हणजे मगध; मथुरेभोंवतालील जो प्रांत तो सूरसेन; आणि प्रस्तुतच्या पिसावर प्रांताच्या उत्तरेकडील जो प्रांत तो पिसाच. मगधदेश कोणता ह्यासंबंधानें वाद नाहीं. सूरसेनदेशाचा उल्लेख मनुस्मृतींत येणेंप्रमाणें आला आहे.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ॥

[मनु. अ. २, श्लो. १९]

हा शब्द भारत व हरिवंश ह्यांत येतो.

पेशावर=पिसावर=पिसाउर=पिसाचपुर, अशा परंपरेनें आधुनिक पेशावर शब्द साधला असल्यानें, पेशावरच्या उत्तरेकडील काफरिस्थान, कोहिस्तान, चित्रळ व अंशतः काश्मीर वगैरे प्रांतांतील पुराण भाषा पिसाचांची होय, ह्यांत संशय नाहीं. अलीकडे [इ. स. १९०४, Journal R. A. S. pp. 725–731] ग्रियरसन्‌चें हि मत असें च झालेलें आहे.

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कांबोजा यवनाः शकाः ।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥

[मनु. अ. १०, श्लोक ४४].

ह्या श्लोकांत उल्लेखिलेले जे दरद तेच Dard होत. त्यांची भाषा पैसाची वर्गांतील होय, असें वरील भाषागणकाचें मत आहे.

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् !

संध्येतील ह्या श्लोकार्धांत ह्या पिसाचांचा निर्देश आहे. तैत्तिरीय संहितेंत देखील यांचें नांव येतें. पैशाच विवाहाचा उल्लेख स्मृतिकारांनीं केलेला प्रसिद्ध आहे. मुळीं, हे लोक अनार्य होते व आर्यांचे शत्रु होते. ह्यांच्या संसर्गानें कित्येक आर्य क्षत्रिय क्रियालोपानें आर्यत्वापासून च्युत होऊन दरद झाले; व मूळ आर्यभाषा अपभ्रष्ट उच्चारानें बोलूं लागले.

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

(मनु, अ. १०; श्लोक ४३)

ऐतिहासिक दृष्ट्या अथवा कालावच्छेदानें महाराष्ट्रीचें अर्वाचीनत्व.

पहिली प्राकृत–सौरसेनी

१९. सूरसेन, मगध व पिसाउर ह्या प्रांतांत पाणिनीय भाषेच्या प्रांतपरत्वें तीन निरनिराळ्या छाया झाल्या. त्यांतल्या त्यात पहिली छाया सूरसेनदेशांत झाली. कारण आर्यांचें भरतखडांतील पहिलें नागर वसतिस्थान म्हटलें म्हणजे सरस्वती व दृषद्वती या दोन पवित्र नद्यांमधील जो ब्रह्मावर्त प्रांत तो होय.

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

[मनु. अ. २, श्लोक १७]

देव कोण?

सरस्वती व दृषद्वती या दोन नद्यांमधील प्रदेश देवांनीं प्रथम वसाहत करून तयार केला आणि त्याला ब्रह्मावर्त असें नांव पडलें, असा ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. देव म्हणजे आपणा हिंदुस्थानांतील आर्यांचे मूळ पूर्वज. देव म्हणजे ईश्वर gods नव्हे. असुरांशीं म्हणजे इंग्रज लोक ज्या देशाला Assyria म्हणतात त्या देशांतील पुरातन रहिवाशांशी ज्यांचें हाडवैर असलेलें वेदांत वर्णिलें आहे ते हे देव होत. हे देव कोण तें नीट न उलगडल्यामुळें रा. रा. ऱ्हीस डेव्हिस ह्या श्लोकावर अशी अज्ञ व पोरकट टीका करतो :—

"That, according to the ब्राह्मणs, is the land created by the gods–as if, other lands were not. (Here), the priestly authors of that famous manual (मनुस्मृति) have thrown off all disguise."

(Journal R. A. Society for 1904, p. 93)

देव ह्या शब्दाचा नीट अर्थ उलगडला असता, म्हणजे ब्राह्मण सत्य व इतिहास सिद्ध जें होतें तें च लिहीत आहेत, असें ऱ्हीस डेव्हिस्‌च्या लक्षांत आलें असतें. असो. ब्रह्मावर्ताशेजारील जो मथुराप्रांत त्या प्रांतांत आर्यांची कालान्तरानें वसाहत पसरून भाषेंत प्रथम अपभ्रंश सुरू झाला. त्याला च प्रौढदशेंत सौरसेनी असें नांव पडलें.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥

[मनु, अध्याय २, श्लोक १९]

दुसऱ्या प्राकृत मागधी व पैसाची

कुरुक्षेत्र, मत्स्यदेश, पंचाल व सूरसेन ह्या देशांत आर्यांचा प्रसार झाल्यानंतर, त्यांच्या वसाहती पूर्वेस मगध व पश्चिमेस पिसाउर प्रांतांत कायम झाल्या किंवा त्या प्रांतांना स्पर्श करूं लागल्या. अशा स्थितींत मागधी व पैसाची ह्या दोन प्राकृतभाषा तत्तद्देशस्थ मूळ लोकांच्या संसर्गानें उच्चारापभ्रंश होऊन अस्तित्वांत आल्या.

तिसरी प्राकृत महाराष्ट्री

पूर्वेस व पश्चिमेस वसाहती झाल्यानंतर आर्यांची दृष्टि दक्षिणदिशेकडे वळली आणि दंडकारण्यांत त्यांनीं प्रवेश केला. दंडकारण्यांत वसाहत व कायमची वसती झाल्यावर, महाराष्ट्री नांवाची प्राकृत भाषा तेथें जन्मास आली. दंडकारण्यांत जे आर्य वसाहत करण्यास गेले, त्यांनी आपल्या वसाहतीस महाराष्ट्र-देश, आपल्यास महाराष्ट्रीय लोक व आपल्या भाषेस महाराष्ट्री भाषा अशी अभिमानाचीं नांवें दिलीं. ऋग्वेद, ब्राह्मण, रामायण, भारत, ह्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून आर्यांच्या वसाहतींचें पूर्वापरत्व व ऐतिहासिक क्रम ठरलेले प्रसिद्ध आहेत. सबब, त्यांचा येथें तपशील देत नाहीं.

२०. ऐतिहासिकदृष्टया म्हणजे कालदृष्टया (१) सौरसेनी--(२) मागधी व पैसाची-(३) महाराष्ट्री, असा क्रम लागतो. उच्चारदृष्टया हि हा च क्रम असलेला आढळून येतो. उदाहरणार्थ, एक पाणिनीय क्रियापद घेतों :—

१.	पाणिनीय भाषा :—	वर्तते
२.	पाली :—	वट्टति
३.	सौरसेनी :—	वट्टदि
	मागधी :—	वट्टडि
	पैसाची :—	वट्टति
४.	महाराष्ट्री :—	वट्टइ

महाराष्ट्रीचें उच्चारदृष्टया अर्वाचीनत्व

पाणिनीय भाषेंत वृत् धातूचें वर्तमानकालीं तृतीयपुरुषीं एकवचनीं आत्मनेपदीं वर्तते असें रूप होतें. प्राकृतांत प्राय: परस्मैपद सार्वत्रिक आहे. 'र्त' चा ट्ट सर्व प्राकृतांत सामान्य आहे.'ति'ची 'दि' सोरसेनीत होतें. पैसाचींत मृदु व्यंजनें नसल्याकारणाने 'ति'ची 'ति' च कायम राहते, मागधींत सौरासेनी 'दि'ची 'डि' होते. महाराष्ट्रींत 'ति'ची "इ" होते. 'ति' ची 'दि' होणें जितकें सजातीय व सुलभ तितकें 'इ' होणें सजातीय व सुलभ नाहीं. 'ति'ची 'दि' पहिल्या पायरीचा अपभ्रंश झालेला दिसतो.

'ति'ची 'इ' व्हावयाची म्हणजे ति, दि, डि, ढि, हि, इ अशा परंपरेनें होईल. म्हणजे इ होणें पहिल्या पायरीचा अपभ्रंश नसून, पहिल्या अपभ्रंशाच्या अपभ्रंशाचा अपभ्रंश आहे. अर्थात्, उच्चारदृष्टया पाणिनीय भाषेपासून सौरसेनीहून महाराष्ट्री रतर आहे.

दुसरें उदाहरण भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचें घेतों :--

१.	पाणिनीय भाषा :—	कृत
२.	पाली :—	कत
३.	सौरसेनी :—	कद
	मागधी :--	कड
	पैसाची :--	कत
४.	महाराराष्ट्री :--	कअ

येथें पाली व पैसाची पाणिनीय भाषेच्या जवळ, नंतर सौरसेनी, नंतर मागधी व नंतर महाराष्ट्री असा उच्चारापभ्रंश दिसतो. तस्मात्, उच्चारदृष्टया हि महाराष्ट्री भाषा सौरसेनी, मागधी, पैसाची व पाली ह्यांच्या अलीकडची ठरते.

व्याकरणदृष्टया महाराष्ट्रीचें अग्रमान्यत्व

२१. इतिहासदृष्टया व उच्चारदृष्टया महाराष्ट्री जर पाली, सौरसेनी, मागधी व पैसाची ह्या चार भाषांहून अर्वाचीन ठरते, तर वररुची सारख्या वैय्याकरणानें "शेषं महाराष्ट्रीवत्" हें सूत्र उच्चारून सौरसेनी, मागधी व पैसाची ह्या भाषांना गौणत्व कां दिलें, असा प्रश्न उद्भवतो. ह्या प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं, वररुचीनें जेव्हां आपलें व्याकरण रचलें तेव्हां ह्या तिन्ही भाषांतल्या पेक्षां महाराष्ट्रीत उत्कृष्ट सारस्वत निर्माण झालें होतें व ती राजभाषा या नात्यानें नांदत होती. उत्कृष्ट सारस्वत मिळाल्यानें व दरबारी प्रवेश झाल्यानें महाराष्ट्रीला नागरत्व, राजमान्यत्व व शिष्टमान्यत्व येऊन, ती विद्वानांच्या व रसिकांच्या आदराचे पात्र झाली. ह्या च बलवत्तर कारणाच्या जोरावर दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत महाराष्ट्रीला सर्व प्राकृत भाषांत उत्कृष्ट ठरविलें.

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ॥

ह्याच शिष्टगुणसंपन्नत्वामुळें ती वैय्याकरणाच्या निरीक्षणाचा विषय झाली व व्याकरणदृष्टया तिच्याहून प्राचीन परंतु सारस्वताभावामुळें तिच्याहून हीन अशा इतर भाषांना उपमान झाली. शिष्ट महाराष्ट्रीचें व्याकरण रचलें म्हणजे इतर प्राकृत भाषांचें व्याकरण बव्हंशानें त्यांत आलेंच, असा सिद्धान्त झाला. इतर प्राकृत भाषांच्या ठोकळ ठोकळ दहा पांच लकबा दाखवून दिल्या, म्हणजे झालें. महाराष्ट्रीच्या हवाल्यावर सर्व काम भागलें. अशा दृष्टीनें, म्हणजे वैय्याकरणांच्या

दृष्टीनें महाराष्ट्री भाषेला अग्रमान्यत्व आलेलें आहे. बाकी, कालदृष्टया, इतिहासदृष्टया, जन्मदृष्टया, व उच्चारदृष्टया महाराष्ट्री भाषा ह्या तिन्ही भाषांहून अर्वाचीन आहे.

पालींत बौद्ध लोकांचें फक्त धार्मिक वाङमय आहे. आख्यायिका नांवाच्या कहाण्या आहेत; परंतु त्यांना कादंबरीच्या तोडीला आणून बसवितां येत नाहीं. सौरसेनींत व अर्धमागधींत जैनांचें धार्मिक वाङमय—स्तोत्रें वगैरे–आहे. पैसाचींत एकटी बृहत्कथा तेवढी झालेली प्रसिद्ध आहे. परंतु, ती लुप्त होऊन, आतां त्या भाषेंतील एखादें दुसरें वाक्य नाटकांतून जेवढें सांपडतें तेवढेंच. इतर भाषांतील सारस्वताची अशी दुर्दशा असल्यामुळें, महाराष्ट्रींतील विविध सारस्वताचें तेज सापेक्षतेनें फारच चमकूं लागलें व तिच्या पाठीमागून व्याकरण प्रदेशांत दास्यवृत्तीनें जाणें त्यांच्या कपाळीं आलें.

पाली-मागधी-सौरसेनी-पैसाची यांचा जन्मकाल

२२. मथुरा अथवा सौरसेन [नंतरचें नांव] प्रांतांत वसाहत झाली, तेव्हां सौरसेनी प्राकृत उत्पन्न झाली; मगध देशांत वसाहत झाली, तेव्हां मागधी झाली; पिसाउरांत पैसाची निघाली; आणि महाराष्ट्रांत वसाहत झाल्यावर महाराष्ट्री प्राकृत अवतीर्ण झाली. मागधी प्राकृताचें पूर्व रूप जी पाली ती शकपूर्व १५०० च्या सुमारास मगधांत सुरू झाली. त्यांच्या हि पूर्वीं सौरसेनीचा प्रारंभ झाला असावा. कारण तो प्रांत ब्रह्मावर्ताच्या जवळ आहे. परंतु, सौरसेनींत सारस्वत नसल्यामुळें तिचा आदि व मध्य स्पष्टपणें निर्देशिता येत नाहींत. पाली व सौरसेनी ह्यांच्यानंतर पैसाची पिसाउरांत उदयास आली असावी. बृहत्कथेखेरीज हींत सारस्वत असल्याचें प्रसिद्ध नसल्यामुळें व खुद्द बृहत्कथा लुप्त झाल्यामुळें, ह्या हि प्राकृताचा आदिमध्य नक्की ठरवितां येत नाहीं. शहाबाजगढी ऊर्फ कपूर्दगिरी येथील अशोकाच्या शिलालेखांत पैसाची भाषेचा एक पोटभेद दृष्टीस पडतो. तसें च नाटकांत कोठें एखादें दुसरें वाक्य पैसाचींत येतें. कृष्णयजुर्वेद संहितेवर पैसाची भाषेंत (आधुनिक पैसाची?) टीका आहे, परंतु, ती हि अद्याप प्रसिद्ध झालेली नाहीं. ह्या पलीकडे पैसाचीच्या ज्ञाताज्ञात सारस्वताची जास्त माहिती उपलब्ध नाहीं.

२३. महाराष्ट्रभाषेची गोष्ट ह्या दोन्ही तिन्ही भाषांहून निराळी आहे. तिचा जन्मकाल बराच नक्की ठरवितां येण्यासारखा आहे. कारण, दक्षिणारण्यांत आर्यांची वसाहत केव्हां झाली व सारस्वताचा उदय महाराष्ट्रींत कितपत झाला ह्यांची हकीकत इतर भाषांपेक्षां महाराष्ट्री भाषेसंबंधानें जास्त खुलासेवार व विश्वसनीय मिळण्याची शक्यता आहे.

पाणिनीच्या वेळीं (शकपूर्व १५००) महाराष्ट्रदेश नव्हता व महाराष्ट्री भाषा नव्हती; दंडकारण्य होतें.

२४. पाणिनि आपल्या व्याकरणांत प्राकृत भाषांचा उल्लेख बिलकुल करीत नाही त्या अर्थी प्राकृत भाषा ब्राह्मण भाषेपासून विलग होऊन स्पष्टपणें भिन्न भासण्याच्या पूर्वी पाणिनि झाला असला पाहिजे हें उघड आहे. मागें १७ व्या रकान्यांत पाणिनीचा काल सुमारें शकपूर्व १५०० असावा असें म्हटलें आहे. आणि, एकंदर गोळाबेरीज पाहतां, हाच काल प्रायः बरोबर असावा असें वाटतें. आतां पाणिनि शाल्व, पांचाल, कंबोज वगैरे देशांचीं नांवें देतो. परंतु दक्षिणेंतील पांडच, चोल इत्यादि देशांचीं नांवें देत नाहीं. त्या अर्थीं, तीं त्याला व त्याच्या समाजाला माहीत नव्हती. माहीत असतीं तर तो तीं द्यावयाला चुकता ना. कारण तो अत्यंत आस्थेवाईक वैय्याकरण होता. पाणिनि विंध्य पर्वताच्या उत्तरबाजूचे कुमुद्वत्, नड्वत् व वेतस्वत् ह्या तीन देशांचा उल्लेख करतो; परंतु, विंध्यपर्वताच्या दक्षिणबाजूच्या प्रांतांचें नांव सुद्धां काढीत नाहीं. पाणिनि ज्याला वेतस्वत् म्हणतो त्याच देशातील मोठ्या नदीला पुढे संस्कृत भाषेंत वेत्रवती (वेतस् = वेत्र) म्हणू लागले. वेत्रवतीलाच सध्यां बेटवा म्हणतात आणि ह्या नदीवरील मुख्य शहराला भिलसा, भेळसा, भेळसें (वेतस् = वेडस = वेळस = वेळसें = भेळसें) असें अभिधान आहे. म्हणजे विंध्यपर्वताच्या उत्तरबाजूचे जे देश ते पाणिनीला माहीत होते दक्षिणेकडील नव्हते, ही सिद्ध गोष्ट आहे. विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेस घोर अरण्य, आहे, हें त्याला माहीत होतें. परंतु, तेथें लोकवस्ती झालेली त्याला माहीत नव्हती. असती तर, तेथील लोकांच्या व देशांच्या नावांत कांहीं वैय्याकरणिक विशेष असलेला तो अवश्य सांगता. ज्या अर्थीं सांगत नाहीं, त्या अर्थी पाणिनीच्या कालीं म्हणजे शकपूर्व १५०० च्या सुमारास दंडकारण्यांत विंध्याच्या दक्षिणेस आर्यांची वस्ती झाली नव्हती, अथवा होत असल्यास, ती इतक्या मुग्धावस्थेंत होती कीं, तिच्यावरून देश व प्रांत व तत्रस्थ लोक यांना विशिष्ट नांवें पडलीं नव्हतीं.

आर्य पश्चिमेकडून कोंकणांत उतरले व तेथून घाटांनी दंडकारण्यांत शिरले. शकपूर्व १५००–१०००

२५. पाणिनीच्या कालीं पश्चिमेस सध्यांच्या गुजराथेंतून व पूर्वेस कलिंगातून दक्षिणेकडे जाण्याचा आर्यांचा उपक्रम चालला होता. एक दोन शतकांत पूर्वपश्चिम किनारा व बहुतेक सर्व द्रविडदेश त्यांनी आक्रमण केला. म्हणजे दंडकारण्याला चाऱ्ही दिशांनी गराडा घातला. नंतर, दंडकारण्यावर हल्ला करण्यास सुरवात केली. भाषेवरून जर ग्रंथांचा कालानुक्रम लाविला तर असें दिसतें कीं, भारताचा कांहीं भाग ब्राह्मणकालाच्या म्हणजे पाणिनीय कालाच्या अगदीं शेवटल्या पादांतील

आहे आणि बराच भाग पाणिनीय कालाच्या नंतरचा आहे. भारतीय सभापर्वाची भाषा ह्या दुसऱ्या भागापैकीं दिसते. तेव्हां त्यांतील मजकूर पाणिनीच्या नंतरच्या कालाला अनुलक्षून असावा, हें साहजिक आहे. सहदेवानें पश्चिम किनाऱ्याचे जे देश जिंकले त्यांत शूर्पारक, दंडक आणि करहाटक ह्या तीन देशांचीं नांवें आहेत. पैकीं शूर्पारक म्हणजे सध्यांचे सुपारें असून, प्राचीन कालीं उत्तर कोंकणाचा बराच भाग त्यांत समाविष्ट होत असे. दंडक म्हणजे दंडकारण्य नव्हे; तर शूर्पारकाच्या दक्षणेचें जें कोंकण तें. हा शब्द सध्यां डंडाराजापुरी किंवा दंडाराजापुरी ह्या शब्दांत राहिलेला आहे. दंडक या संस्कृत शब्दाचें दंडअ हें महाराष्ट्री प्राकृत असून डंडअ हें सौरसेनी प्राकृत आहे. आणि ह्या दोहोंची डंडा व दंडा अशी गुजराथी व मराठी रूपें सध्यां विद्यमान आहेत. दंडा किंवा डंडा हा शब्द कोकणांतील व सह्य-पर्वतांतील मूळच्या लोकांचा असून त्याचा अर्थ डोंगरांचा उतरता लांब फांटा असा आहे. दांड, डांड डांग, डंग, डुंग, डोंगर, डोंगरी, वगैरे शब्द सह्याद्रीतील कोळी लोकांत अद्याप हि प्रचलित आहेत. हे कोळ ऊर्फ कोल लोक सह्यपर्वतावरील मूळचे रहिवासी असावे. दंडाराजापूर प्रांतांतून घाटानें वर चढलें म्हणजे करहाटक प्रांत लागतो. म्हणजे दंडकारण्यावर पश्चिमेकडून हल्ला आर्यांनीं समुद्रकिनाऱ्यानें कोकणातील घाटांनीं केला, हें स्पष्ट आहे. आणि हाच मार्ग सोपा, सुलभ व स्वल्पिष्ठ घर्षणाचा होता. आर्य पश्चिमेकडून दक्षिणेंत कसे उतरले, त्याचा हा तपशील येथें मुद्दाम दिला आहे. कारण, कोंकणांतील भाषेवर ह्या उत्तरणाचा परिणाम घडलेला आहे. कऱ्हाडाकडून कृष्णेच्या खोऱ्यांतून; नाशकाकडून गोदा-वरीच्या खोऱ्यांतून आणि विदर्भाकडून पाइनगंगेच्या खोऱ्यांतून, थोड्याच शतकांत आर्यांच्या दंडकारण्यात कायमच्या व भरभराटीच्या वसाहती झाल्या आणि शक-पूर्व १००० च्या सुमारास दंडकारण्याचें दंडकारण्यत्व स्नानमंत्रविधींत तेवढें राहिलें.

वार्तिककार कात्यायन १०००–६०० शकपूर्व

बुद्धाच्या पूर्वी कांहीं शतकें व त्याच्या वेळीं दंडकारण्य कृष्णा व गोदावरी ह्यांच्या खोऱ्यांनीं लोकांनीं अगदीं गजबजून गेलें होतें, अशीं वर्णनें बौद्ध जातकांतून आहेत. [Foulkes, in Indian Antiquary Vol. XVI] तीं स्थूल मानानें विश्वसनीय मानण्याला कांहीं हरकत दिसत नाहीं. महरट्ट, महाराष्ट्र हें नांव सुद्धां त्या कालीं सिद्ध झालेलें असावें, असा संशय येतो. शकपूर्व सहाशेंच्या सुमा-रास कात्यायननामक वैय्याकरण झाला. त्यानें विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील महि-ष्मत प्रदेशाचा व नाशिक शहराचा उल्लेख केला आहे. म्हशींची उत्पत्ति पुष्कळ ज्या देशांत होते तो देश महिष्मत्, महिष्मती ही त्या देशाची राजधानी. अर्वाचीन कालीं, महू, महेश्वर, वगैरे नांवांत ह्या देशाचें नांव ओळखूं येण्याजोगें आहे.

सध्यां ह्या प्राचीन महिष्मत् प्रांताला नेमाड अशी संज्ञा असून अद्याप हि ह्या
प्रांताची उत्तम म्हशींबद्दल व हल्यांबद्दल ख्याती आहे. इतकी कीं दहापांच हजार
जनावर ह्या प्रांतांतून दरवर्षी बाहेरदेशांत रवाना होतें.

अशोक शकपूर्व ३५०

बौद्ध जातकें व कात्यायन वैय्याकरण ह्यांच्यानंतर दंडकारण्यातील आर्य-
लोकांचा व अर्थात् त्यांच्या वसाहतींचा, प्रांतांचा, व स्थलांचा उल्लेख मगध
देशाचा व आर्यावर्ताचा चक्रवर्ती राजा जो अशोक मौर्य त्याच्या शिलाशासनांत
झाला आहे. [शकपूर्व ३५०]

वररुचि कात्यायन शकपूर्व ३००

त्यानंतर थोड्याच अवधीनें [शकपूर्व ३००] वररुचिनामक प्राकृत वैय्या-
करण झाला. ह्यानें महाराष्ट्रीभाषेचें व्याकरण लिहून तिच्या नांवाचा उल्लेख हि
केला आहे [शेषं महाराष्ट्रीवत्]. अर्थात्, महाराष्ट्र देश त्याला माहीत होता हें
उघड आहे. [शकपूर्व ३००]. वररुचीचें गोत्र यद्यपि कात्यायन होतें तत्रापि तेव-
ढ्यावरून तो व वार्तिककार कात्यायन एक च होते, असें म्हणतां येत नाही. कारण
अशोकाच्या शिलालेखांत निरनिराळ्या दिशांकडील ज्या पांच चार प्रकारच्या
प्राकृत भाषा येतात त्या वररुचीच्या व्याकरणांतील पैसाची वगैरे भाषांहून
किंचित जुन्या भासतात. अर्थात् वररुचीच्या व्याकरणांतील प्राकृत भाषांच्या रूपांहून
ज्याअर्थी अशोकाच्या शिलालेखातील प्राकृत भाषा पुरातन आहेत, त्याअर्थी वार्तिक-
कार कात्यायन जर वररुचि असता तर त्याच्या प्राकृत व्याकरणांतील भाषांचें रूप
अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषांच्या रूपाहून जुनें, निदान त्यांच्यासारखें तरी,
असलें पाहिजे होतें. तसा ज्याअर्थी प्रकार नाहीं त्या अर्थी प्राकृत भाषांचा वैय्याकरण
जो वररुचि तो कात्यायन वार्तिककाराहून निराळा असून अशोकानंतरचा असावा,
असें म्हणणें भाग पडतें. बुद्धाच्या निर्वाणानंतर ३०० शें वर्षांनी पालीवैय्याकरण
जो **कच्चायनो** तो झाला, असें **व्हानसंग** म्हणतो. बुद्ध शकपूर्व ५६१ त ८० व्या
वर्षी वारला व ६०५ त निर्वाणांत त्यानें आपल्या वयाच्या ३६ व्या वर्षी प्रवेश
केला. म्हणजे पालीवैय्याकरण जो **कच्चायनो** तो शकपूर्व ३०५ च्या सुमारास
हयात होता. पालीवैय्याकरण व प्राकृतवैय्याकरण जर एकच व्यक्ति असेल, तर
महाराष्ट्र्यादि प्राकृत भाषांचें व्याकरण रचणारा **वररुचि कात्यायन** किंवा **कच्चा-
यनो** शकपूर्व ३०० त होता व तो अशोकानंतर (शकपूर्व ३५०) झाला. **वार्तिक-
कार कात्यायनाला** (शकपूर्व ६००) विंध्यपर्वताजवळील **महिष्मत** देशाच्या व
नाशिक शहराच्या पलीकडे **दक्षिणापथांतील** देशांची माहिती नव्हती. **वार्तिककार
कात्यायन** जर **अशोकानंतर** झाला असता तर दक्षिणेतील पांड्य वगैरे देश त्याने

उल्लेखिले असते; कारण **अशोकानें** ते उल्लेखिले आहेत. तेव्हां **वार्तिककार कात्यायन** (शकपूर्व ७००-६००) व पाली व इतर प्राकृत भाषांचा वैय्याकरण जो **वररुचिकात्यायन** किंवा **कच्चायनो** (शकपूर्व ३००) तो, हे दोन भिन्न व्यक्ति भिन्न काळीं झाले, हें उघड आहे. पतंजलि "वाररुचेः काव्यं" म्हणून जो उल्लेख करतो तो ह्या प्राकृत वैय्याकरणाच्या नांवाचा करतो किंवा वार्तिककार कात्यायनाचा करतो, तें स्पष्ट करण्यास सध्यां साधन नाहीं.

पतंजलि शकपूर्व २२५

बौद्धधर्माभिमानी अशोक (शकपूर्व ३५०) व प्राकृतवैय्याकरण वररुचि कात्यायन [शकपूर्व ३००], ह्यांच्यानंतर भाष्यकार पतंजलि [शकपूर्व २२५] झाला. ह्यानें विदर्भ, अपरान्त, आंध्र, पांड्य, केरल, वगैरे दक्षिणेतील अनेक प्रांतांचीं व लोकांचीं नांवें निर्देशिलीं आहेत. ह्याचा काल लक्षांत घेता, असा निर्देश होणें अपरिहार्य होतें. परंतु, त्याच्या ग्रंथांत महाराष्ट्राचा नामनिर्देश आलेला आढळला नाहीं. तत्रापि, तत्पूर्व जो वररुचि त्यानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत महाराष्ट्री भाषेचा उल्लेख केला असल्यामुळें, महाराष्ट्रदेशाचा उल्लेख त्या शब्दांत गर्भित आहे. **अशोकानें रास्टिक** किंवा रट्ठक असा उल्लेख रट्टांचा, पेटेनिक असा उल्लेख **पैठणच्या** लोकांचा, अपरान्त असा उल्लेख उत्तर कोकणांतील लोकांचा, भोज असा उल्लेख अर्वाचीन वैदर्भातील लोकांचा, व सतिय असा उल्लेख कृष्णातीरीय लोकांचा केला आहे.

महाराष्ट्री भाषेचा प्रारंभ शकपूर्व १०००-७००

२६. येणेंप्रमाणे वररुचि कात्यायनाच्या वेळेपासून [शकपूर्व ३००] महाराष्ट्री भाषेचा उल्लेख नामनिर्देशाने झालेला साधार सांपडतो. वररुचीनें महाराष्ट्री भाषेचें व्याकरण रचलें. म्हणजे ती भाषा त्याच्यापूर्वी व्याकरणरचनेच्या योग्य होण्यास दोन चार शतकांचा तरी अवधि पाहिजे. म्हणजे शकपूर्व ७०० च्या सुमारास, अथवा साक्यमुनि बुद्धाच्या वेळेपर्यंत आपण येऊन ठेपलों. त्या सुमारास महाराष्ट्री भाषेचा प्रारंभ झाला असावा. भाषेच्या नांवांत देशाच्या व लोकांच्या नांवांचा समावेश प्रायः होतोच होतो. दंडकारण्यांत आर्यांनीं शकपूर्व १५०० पासून १००० पर्यंत वसाहत केली आणि वसाहत करतांना व नंतर स्वास्थ्य मिळाल्यावर शकपूर्व ७०० च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा विशिष्ट रूपानें भासूं लागली. पुढें शकपूर्व ३०० च्या सुमारास तिला वररुचि हा व्याकरणकार मिळाला. येथपासून म्हणजे शकपूर्व ३०० पासून शकोत्तर २०० पर्यंत म्हणजे ५०० वर्षें महाराष्ट्रीची अत्यंत भरभराटीचीं गेलीं. त्यांचा तपशील खालीं देतों.

मौर्य ४००–२५०; शुंग व काण्वायन २५०–१५०.

२७. चंद्रगुप्त मौर्याचा किंवा अशोकमौर्याचा वंश शकपूर्व २५० च्या सुमारास समाप्त झाला. तदनंतर, शुंगांचें राज्य सुरू झालें. त्यांना एकीकडे सारून काण्वायन नामक ब्राह्मण राजांनी साम्राज्याची पेशवाई केली (शकपूर्व २००). ह्या काण्वायनांचा पराभव सिमुख शातवाहनानें केला (शकपूर्व १५०); व साम्राज्य चालविण्याचा आव घातला.

विक्रमादित्य शकपूर्व १३५; शातवाहन ऊर्फ शालिवाहन शक ०

ह्या सुमारास कलिंगांनीं कलिंगांत व शकांनीं पंजाबांत राज्यें स्थापिलीं. कालान्तराने शकांनीं आपल्या राज्याचा विस्तार माळव्यांत उज्जनीपर्यंत नेऊन, सर्व आर्यावर्त शकमय करण्याचा प्रसंग आणिला. तेव्हां शकपूर्व १३५ च्या सुमारास उज्जनीस विक्रमादित्य नामेकरून एक अलौकिक वीरराजा उत्पन्न झाला आणि त्यानें शकांचा मोठा पराभव केला. तेव्हांपासून विक्रमसंवत् सुरू झाला. शकांची उचलबांगडी यद्यपि माळव्यांतून झाली, तत्रापि अपरान्तांत (नास्ति परः अंतः[1] प्रांतः यस्मात् =ज्याच्या पलीकडे प्रांत नाहीं, समुद्र आहे तो देश) व अपरान्ताजवळील जुन्नर वगैरे घाटावरील प्रांतांत त्यांची चिकाटी कांहीं काल (सुमारें पन्नास वर्षें) होती. ती चिकाटी विक्रमसंवत् १३५ त व इ. स. ७८ त एका शातवाहन राजानें शकांचा पूर्ण पराभव करून कायमची सोडविली. ह्या वेळेपासून शातवाहनसंवत् सुरू झाला. शकांचा प्रचंड व प्राणवेणा पराभव करणाऱ्या ह्या दोन्ही पराक्रमी वीरराजांचा गाथासप्तशतींत उल्लेख आला आहे. तो असा :–

[महाराष्ट्री]

संवाहणसुहरसतोसिएण देन्तेण तुह करे लक्खम् ।
चलणेण विक्कमाइत्तचरिअँ अणुसिक्खिअं तिस्सा ॥ ६४॥

गाथा सप्तशती – शतक ५.

[संस्कृत]

संवाहनसुखरसतोषितेन ददता तव करे लाक्षाम् (अथवा) लक्षम् ।
चरणेन (अथवा चलनेन) विक्रमादित्यचरितं अनुशिक्षितं तस्याः ॥

---

१. सेतुबंध, उच्छ्वासक ७, श्लोक ४३, रामदासकृत टीका :– "अंतः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ॥"

(महाराष्ट्री)

आवण्णाइँ कुलाइं दो व्विअ जाणन्ति उण्णइं णेउम् ।
गोरीअ हिअअदइओ अहवा सालाहण णरिन्दो ॥ ६७ ॥

गाथासप्तशती – शतक ५.

(संस्कृत)

आपन्नानि (किंवा आपर्णानि) कुलानि द्वावेव जानीत उन्नतिं नेतुम् ।
गौर्या हृदयदयितोऽथवा शातवाहननरेन्द्रः ॥ ६७ ॥

गाथासप्तशती ऊर्फ ७०० गाथांचा संग्रह हाल सातवाहनानें केला, असें सप्तशतीच्या पहिल्या शतकाच्या तिसऱ्या गाथेंत हाल स्वतःच लिहितो. अर्थात्, हाल सातवाहनाच्या पूर्वी झालेले हे विक्रमादित्य व सातवाहननरेंद्र असले पाहिजेत. पैकीं, शकपूर्व १३५ व्या वर्षी शकादि म्लेच्छांचा ज्यानें कोरूर येथें पराभव केला आणि ज्याच्या नांवानें विक्रमसंवत् नर्मदेच्या उत्तरेस प्रचलित झाला, तोच हा विक्रमादित्य असावा. आणि शकयवनपल्हवादि म्लेच्छांचा पराभव करून गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल करणाऱ्या अशा कोण्या तरी शातवाहन-कुलोत्पन्न राजाचा उल्लेख सातवाहननरेंद्र या नांवानें गाथेंत केलेला असावा. शातवाहन आणि शातकर्णि हे दोन शब्द एकाच अर्थाचे वाचक असल्यामुळें, वायुपुराणांत तिसरें ज्याचें नांव येतें तो शातकर्णि हा सातवाहननरेंद्र असेल. नाणेघाटांत ह्याचें चित्र दिलेलें आहे. म्हणजे शक ० नंतर हाल झाला व त्याच्या-पूर्वीच्या विक्रमादित्य व शातवाहन ह्या दोन पराक्रमी वीरपुरुषांचा उल्लेख त्यानें संग्रह केलेल्या गाथांतून येतो. हा हाल प्राकृत भाषांचा मोठा भोक्ता होता. पीटर्सननें बुंदीहून आणिलेल्या गाथासप्तशतीच्या प्रतीची समाप्ति येणेंप्रमाणें दिली आहे (Peterson's 3rd Report) :–

" राएण विरइआए कुन्तलजणवअइणेण हालेण ।
सत्तसई अ समत्तं सत्तममज्झासअं एअम् ॥

इति सप्तमशतकम् । इति श्रीमत्कुन्तलजनपदेश्वर प्रतिष्ठानपत्तनाधीश शतकर्णोप-नामक द्वीपिकर्णात्मज मलयवतीप्राणप्रिय कालापप्रवर्तकशर्ववर्मधीसख मलय-वत्युपदेशपण्डितीभूत त्यक्तभाषात्रयस्वीकृतपैशाचिकपण्डितराजगुणाढ्यनिर्मितभस्मी-भवद्बृहत्कथावशिष्टसप्तमांशावलोकनप्राकृतादिवाक्पंचकप्रीत कविवत्सल हालाद्युप-नामक श्रीसातवाहननरेंद्रनिर्मिता विविधान्योक्तिमयप्राकृतगीर्गुंफिता शुचिरसप्रधाना काव्योत्तमा सप्तशत्यवसानमगात् ॥ "

जिवंत महाराष्ट्री व मेलेली संस्कृत भाषा

ह्या समाप्तीतील हकीकत पूर्वपरंपरागत (कथासरित्सागरसदृश) आलेली असून विश्वसनीय दिसते. हींत महाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पैशाची व

अपभ्रंश अशा पांच भाषांवर प्रेम ठेवणारा हाल राजा होता, असें म्हटलें आहे. कातंत्रव्याकरणाचा प्रवर्तक **शर्ववर्म** व बृहत्कथा पैशाचींत लिहिणारा **गुणाढ्य** ह्याच्या पदरीं होते असें हि म्हटलें आहे. परंतु, ह्या बाहेरच्या शिफारसी झाल्या. खुद्द गाथासप्तशतींत प्राकृत भाषांवरचें आपलें प्रेम हालानें येणेंप्रमाणें कटाक्षानें व्यक्त केलें आहे :–

[महाराष्ट्री]

अमिअं पाअडकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति ।
कामस्स तत्ततन्ति कुणन्ति ते कहँ ण लज्जन्ति ।। २ ।।

गाथासप्तशती – शतक १

(संस्कृत)

अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तत्त्वचिंतां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ।।

ह्या गाथेंत प्राकृतकाव्याला हाल अमृत म्हणजे जिवंत म्हणतो. अर्थात्, संस्कृतकाव्याला तो मृत किंवा मेलेलें समजतो हें उघड आहे.

महाराष्ट्रींत कोटयवधि गाथा आमच्यापूर्वी झाल्या होत्या असें हि हा राजा नमूद करतो :–

(महाराष्ट्री)

सत्त सताइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराणँ गाहाणम् ।। ३ ।।

गाथासप्तशती – शतक १

(संस्कृत)

सप्तशतानि कविवत्सलेन कोटेर्मध्ये ।
हालेन विरचितानि सालंकाराणं गाथानाम् ।।

म्हणजे शकपूर्व ७०० पासून शक ० पर्यंत महाराष्ट्रींत विस्तृत सारस्वत निर्माण झालें होतें, असें हाल म्हणतो. गाथासप्तशतींत (**निर्णयसागरी**) दिलेल्या कवींची यादी पाहिली म्हणजे हालाचें विधान अतिशयोक्तीचें नसून निव्वळ यथार्थ होतें, असें दिसून येतें.

गाथासप्तशतींत हालानें स्वतःच्या बऱ्याच गाथा व **विक्रमराजाची** एक गाथा (२।३४) दिली आहे. हा विक्रमराजा बहुशः प्रसिद्ध विक्रमादित्य असावा. ह्या च सुमाराला "सेतुबंध" नामक सर्वोत्कृष्ट प्राकृत काव्याचा कर्ता जो **कालिदास** तो झाला. प्रवरसेन राजानें काव्य रचलें व कालिदासानें तें सुधारलें, असें ह्या काव्याच्या पहिल्या उच्छ्वासकाच्या नवव्या गाथेंत म्हटलें आहे.

(महाराष्ट्री)
अभिणवराआरद्धा चुक्कक्खलिएषु विहडिअपरिट्टविआ ।
मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोढुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥ ९ ॥

[संस्कृत]
अभिनवराजारब्धा च्युतस्खलितेषु विघटितपरिस्थापिता ।
मैत्रीव प्रमुखरसिका निर्वोढुं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥

पहिला कालिदास संवत् २०–संवत् ११५

राजतरंगिणींत लिहिल्याप्रमाणें प्रवरसेन कलिवर्ष ३१५९ त राज्यावर आला. त्या वेळी तो अभिनवराजा म्हणजे गादीवर नवीन आलेला राजा असतांना, त्यानें सेतुबंधनामक प्राकृतकाव्य आरंभिलें आणि कालिदासाकडे सुधारण्यास दिलें. असलें श्रीमंतांचें काव्य सुधारून आद्यन्त सारख्या योग्यतेचें करणें जन्मापासून मरेपर्यंत मित्रत्व अबाधित ठेवण्याप्रमाणेंच अवघड आहे, अशी कालिदासानें उत्कृष्ट उपमा योजिली आहे. कलिवर्ष ३१५९ म्हणजे विक्रमसंवत् ११५ येतो.

तत्कृत ग्रंथ

१. अभिज्ञानशाकुंतल, २. विक्रमोर्वशी व ३ मालविकाग्निमित्र, हीं तीन संस्कृतप्राकृत नाटकें ह्या कालिदासाचीं होत. पैकी, भेळशाचा राजा अग्निमित्र आणि मालविका ह्यांचें ऐतिहासिक वृत्त ह्या कालिदासाला समीपतर असून, तें त्याच्या नाटयकलेचा विषय होण्याजोगें होतें. विक्रमोर्वशीतील राजा विक्रम ऐतिहासिक विक्रमादित्याचें काव्यरूपक असण्याचा संभव आहे. अभिज्ञान-शाकुंतल हि ह्या च कालिदासाचें असावें, असें त्यांतील शुद्ध सौरसेनीवरून वाटतें. मेघदूत जर ह्याचें च असेल तर एतत्समकालीन जो अश्वघोष त्यानें त्याची नक्कल केली असेल. मग, एवढें मात्र कबूल करावें लागेल कीं,

दिङनागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ।

ह्या ओळींतील दिङनाग शब्द बुद्धधर्मानुयायी पांचव्या शतकांतला जो दिङनाग त्याचा वाचक नसून, इतर शब्दांप्रमाणें सहज तेथें पडला आहे आणि दिङनाग बौद्धाशीं त्या शब्दाचा संबंध जोडण्यात टीकाकारांनीं केवळ पदरची मखलाशी केलेली आहे. परंतु, मल्लिनाथाची माहिती इतिहाससमर्थित आहे असें मानलें तर हे मेघदूत काव्य दिङनागाचा समकालीन जो दुसरा कालिदास त्याच्या पदरीं बांधावें लागेल व अश्वघोषाचा नक्कल्या त्याला ठरवावा लागेल. कनिष्कानें जमविलेल्या बुद्धमंडळांत असणारा हा अश्वघोष कनिष्काच्या [संवत ० (Fleet)

पासून संवत् ३४० (भांडारकर)] कोणत्या हि काळांत असला, तत्रापि ह्या पहिल्या कालिदासाच्या काळाला अवरोध होत नाहीं.

गाथासप्तशतींत कालिदासाचा उल्लेख
काश्मीरचा प्रवरसेन विक्रम संवत् ११५–१४५

गाथासप्तशतींत (१–२१, १–६८) ह्या दोन गाथा कालिराअ व कालइव ह्या प्राकृत नांवांवर आहेत. त्या कालिदासाच्या असाव्या असा बळकट संशय येतो. इतकेंच कीं कालिदास असें नांव नाहीं. परंतु, 'ज्ञानदेव' बद्दल 'ज्ञानराज' असा पर्याय योजण्याची चाल फार पुरातन आहे, हें लक्षांत घेतलें असतां, कालिराज म्हणजे कालिदास असण्याचा संभव आहे. कालिदासाचा आश्रयदाता जो प्रवरसेन त्याच्या हि कांहीं गाथा सप्तशतींत दिल्या आहेत.

इतर अनेक कवींचा उद्धार गाथासप्तशतींत झालेला मागें सांगितलाच आहे.

२८. शकपूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत ३०० वर्षे राज्य करणाऱ्या ह्या शातवाहनांच्या अमदानींत महाराष्ट्री भाषेचा अत्यंत उत्कर्ष झाला. उत्कर्षाचें कारण शातवाहनांचा पराक्रम व राज्यविस्तार होय. पराक्रमाचें चिन्ह शातवाहनांनीं स्थापिलेला शाकसंवत्सर असून, राज्यविस्ताराचें स्मारक महाराष्ट्री भाषेचा उपयोग इतर भाषांना मागें सारून सर्व भारतवर्षांत ग्रंथलेखनांत होऊं लागला, हें होय. शाकसंवत्सर शक नांवाच्या म्लेच्छ लोकांनीं स्थापिला, असा भांडारकरादि विद्वानांचा समज आहे. परंतु, तो निराधार आहे असें खात्रीनें म्हणतां येण्यास प्रमाणें आहेत.

शकसंवत् शक, यवन, पारद, खश, खरोष्ट
वगैरे म्लेच्छांनीं स्थापलेला नाहीं.

(१) प्रथम, धर्मकृत्यांत म्लेच्छांनीं स्थापिलेला काल भारतवर्षांत कधींही मान्य झाला नाहीं व होणार नाहीं. फसली, अरबी, हिजरी, जलाली, इसवी वगैरे अनेक सन येथें आगंतुकांनीं सुरू केले, परंतु धर्मकृत्यांत त्यांपैकी एकाचा हि प्रवेश झाला नाहीं. शाकसंवत्सराचा ज्याअर्थी धर्मकृत्यांत प्रवेश झालेला आहे, त्याअर्थी हा संवत्सर म्लेच्छांनीं सुरू केलेला नसला पाहिजे, हा निश्चय. (२) शककालाचा Vonones मूलोत्पादक धरला असतां कनिष्काला इसवी २८३–३०६ त ढकलावा लागतो. कनिष्काला इसवी ३०० त आणिला म्हणजे इसवीच्या पहिल्या शतकांतील अश्वघोषाला इसवी ३०० त ओढावा लागतो. परंतु ह्वानसंग, चिनी संयुक्तरत्नाकार, Record of Indian Patriarchs, वगैरे चिनी ग्रंथांत

कनिष्काचें अश्वघोषाशीं समकालीनत्व प्रख्यापिलेलें आहे. (Takakusu on वसुबंधु in J. R. A. S. for 1906). तेव्हां, कनिष्काला इसवीच्या प्रारंभाच्या जवळ नेणें जरूर आहे. अर्थात्, व्होनोनिस शककालोत्पादक होऊ शकत नाहीं. (३) Maues व Gondophares हे समकालीन होते. पैकी Maues शक होता. व Gondophares पारद (Parthian) होता. ह्या दोघांनीं कालगणना शक-कालानें केली, असें भांडारकरांचें म्हणणें आहे. येथें असा विरोध येतो कीं, पारद शकांचा नायनाट करणारा असून शकांचाच काल कसा चालवील ? आपला काल सुरू करील. तेव्हां Maues व Gondophares ज्या कालानें गणना करतात, तो भारतवासी तिसऱ्याच कोणातरी चक्रवर्ती व पराक्रमी राजाचा असला पाहिजे. तो बहुशः विक्रमसंवत् असावा (Fleet, J. R. A, S. for 1906) (४) शकसंवत नर्मदेच्या दक्षिणेस प्रचलित आहे व उत्तरेस विक्रमसंवत् आहे. असें असून उत्तर हिंदुस्थानांत मथुरा, साकेत वगैरे स्थलीं राज्य करणारे म्लेच्छ शकसंवताचा उपयोग करीत, असें म्हणणें वस्तुस्थितिविरोधक होतें. प्रायः म्लेच्छ लोक ज्या प्रांतांत जात त्या प्रांतांत प्रचलित असलेला काल प्रथम योजीत. जसें इंग्रज तीस चाळीस वर्षांपूर्वी फसली किंवा हिजरी सनाने हिंदुस्थानांत कालगणना करीत. शक, पारद, यवन, वगैरेंचीं राज्यें हिंदुस्थानांत फार वर्षें न टिकल्यामुळें, त्यांना आपले सन (असलेच तर) इकडे प्रचलित करण्याला प्रायः अवधि व स्वास्थ्य सांपडलें नाहीं. म्लेच्छ लोकांनीं शककाल स्थापिला नसावा, असें म्हणण्यास हीं इतकीं विरोधी कारणें आहेत. आतां शककाल शातवाहनराजांनीं नर्मदेच्या दक्षिणेस स्थापिला ह्या विधानाला पोषक अशीं कारणें देतों :—

शकसंवत् धर्मकृत्यांत योजतात, तस्मात् तो म्लेच्छ नाहीं.

(१) अत्यंत बलवत्तर कारण हें कीं, म्लेच्छांनीं सुरू केलेला कोणता हि काल हिंदुलोकांच्या धर्मकृत्यांत ग्राह्य धरला जाणें केवळ अशक्य आहे. अर्थात्, शककाल ज्याअर्थीं धर्मकृत्यांत ग्राह्य धरला जातो त्या अर्थीं तो कोणातरी हिंदु राजानें स्थापिलेला काल आहे.

शक शब्दाचे दोन अर्थ

(२) युरोपियन व आशियाटिक विद्वान् लोक शक ह्या द्व्यर्थी शब्दानें चकलेले आहेत. शक म्हणजे म्लेच्छ असा एक अर्थ सर्वत्र मान्य आहे. परंतु शक या शब्दाच्या दुसऱ्या अर्थाकडे बहुतेकांनीं कानाडोळा केला आहे. दुसरा अर्थ हा. शक म्हणजे शातवाहन अथवा शालवाहन राजे, अथवा त्या राजांपैकीं कोणी तरी एक प्रख्यात शककर्ता किंवा कालकर्ता व्यक्ति. नाणेघाटांतील पांडवलेण्यांत जीं सहा सनाम चित्रें कोरलेलीं आहेत त्यांत " कुमारो हकु सिरि " हें एका राज-

पुत्राचें नांव आहे. हा हकु शब्द सकु शब्दाचेंच (स चा ह होऊन) दुसरें रूप आहे. असा स चा ह आंध्रभृत्यांच्या एका नांवात झालेला आहे. वायुपुराणांतल्या यादींतील सातवें नांव "हाला" चें आहे. हें नांव 'साल' असें हि प्रसिद्ध आहे. ह्या 'साला'चें च संस्कृत "शाल" होऊन, "शालो हालनृपेपि च," असें त्रिकांडशेषांत रूप आलेलें आहे. देशीनाममालेंत "सालाहणम्मि हलो" असें सादि रूप येतें. तात्पर्य, स व ह या उच्चारांची अदलाबदल आंध्रभृत्यांच्या लेखांत होते. हा सकु किंवा हकु राजपुत्र मोठा पराक्रमी असल्यामुळें, त्याची मूर्ति इतर पराक्रमी स्त्रीपुरुषांबरोबर नाणेघाटांत कोरलेली आहे. ह्या सातकर्णिपुत्र सकु राजपुत्रावरून सकु संवत्सर सुरू झाला. सकु हें रूप १ शक १०४९ तील शिलारांचें ताम्रपट (JBBRAS for 1904), २ शक ११९५ तील पंढरपूरच्या चौऱ्याशीच्या शिलालेखांत सहासातदां (ग्रंथमाला,) ३ शक १२३३ तील चोख्यामेळ्याच्या शिलालेखांत (ग्रंथमाला), ४ शक १२८९ तील नागांव येथील शिलालेखांत (ग्रंथमाला), शक १३१९ तील मठ येथील शिलालेखांत (म. इ. सा. खंड ८, प्रस्तावना, पृष्ठ ३३), व इतर अनेक स्थलीं आलेला आहे.

सात = साक

(३) अशोकाच्या वेळीं दक्षिणेंत रट्ठ, सत्त, आंध्र व भोज असे पश्चिम, दक्षिण पूर्व व उत्तर दिशेस क्षत्रिय वसाहत करून व अनार्य लोकांना जिंकून होते. त्यांपैकीं, सतिय किंवा सत्त किंवा सलिय म्हणून जे क्षत्रिय होते त्यांचेंच नांव सातवाहन या शब्दांतील 'सात' या अवयवांत दृष्टीस पडतें. ह्या सात शब्दाचीं दोन रूपें असत; एक साल व दुसरें साक. साक (किंवा सक) रूप मढरीपुत सकसेन (संस्कृत शकसेन) ह्या नांवांत गोचर होतें. नाणेघाटांतील सहा चित्रांत एका चित्राचें नांव "महारठी" आहे. ह्या रठी किंवा 'रट्ठाची मदत घेऊन सत्त किंवा सात किंवा साल किंवा साक यांनीं म्लेच्छांचा पराभव केलेला आहे. हा सत्तिअ शब्द शक्तिक, सक्तिअ अशा परंपरेनें उद्भवलेला आहे.

(१) शक्त = सत्त = सात = साल (संस्कृत शाल, संस्कृत अपभ्रंश शालि)

(२) शक्त = सक्क = साक { संस्कृत शाक शाक हें विशेषण समजून त्याचें मूळ प्रकृति शक, अशी अज्ञ संस्कृतज्ञांची व्युत्पत्ति. }

मुक्त = मुक्क, मुत्त

रक्त = रत्त, रग्ग

वगैरे क्त ची त्त किंवा क्क अशा अंताचीं दुहेरीं रूपें महाराष्ट्रींत व महाराष्ट्रीच्या अपभ्रंशांत होतात.

(४) साल [वृक्षविशेष] वृक्षाला महाराष्ट्रात साक, साग म्हणण्याचा परिपाठ पुरातन आहे. डोंगरावरील लोक तर साक असाच उच्चार करतात म्हणजे ल चा क महाराष्ट्रींत व मराठीत होतो. शातपर्ण किंवा सप्तपर्ण=सातवण्ण किंवा सत्तावण्ण=सातवाण=साअवाण=साकवाण=सागवाण.

(५) पुराणांत हि परंपरा अशी च सांगितली आहे.
शातवाहन राज्याच्या जन्मापासून शालिवाहनशककाल सुरू झाला अशी पौराणिक परंपरित माहिती आहे. ज्योतिषांची हि परंपरित माहिती अशीच आहे. मुहूर्तमार्तंडाच्या शेवटीं:—

त्र्यंकेंद्रपरिमिते वर्षे शालिवाहनजन्मत: ॥

असा उल्लेख आहे. अच्युतरायाच्या हरिहर येथील शक १४६० तील शिलालेखांत "शालिवाहननिर्णीतशकवरुषक्रमागते" असे शब्द आहेत. "शालिवाहनापासून म्हणजे शालिवाहन राजाच्या जन्मापासून निघणाऱ्या" असा "शालिवाहन-निर्णीत" ह्या समस्तपदाचा अर्थ आहे. मजजवळ शक ४१० तील ताम्रपटांत "साळीवान सक" असे शब्द आहेत. गुर्जरराजा दुसरा दड्ड याच्या लेखांत ३८० ही शकसंवत्सरानेंच गणना केलेली आहे. तात्पर्य, शक हें हिंदुराजाचें नांव आहे, अशी भावना व स्पष्ट माहिती परंपरेनें ह्या देशांत आहे. ज्याच्या जन्मापासून ही कालगणना सुरू झाली, तो बहुश. **कुमार हकु अथवा सकु** सातवाहन असावा. सातवाहनसकवरुस म्हणजे शातवाहनवंशांतील शक अथवा सक अथवा सकु अथवा हकु राजपुत्राच्या किंवा राजाच्या जन्मापासून धरलेलें वर्ष.

२९. **शककाल, शाककाल, शकनृपकाल, शातवाहनशककाल, शालिवाहन शक, सकु, सके, शाके साळिवान सके** अशा नानारूपांनी हा काल उल्लेखिलेला सांपडतो व हीं सर्व रूपें शक्त ह्या मूळ शब्दाचे अपभ्रंश आहेत. दक्षिणेकडील लोक कृष्णेंत किंवा गोदेंत स्नान करतांना परम श्रद्धेनें "शालिवाहनशका" चा जो उच्चार करतात, तो पवित्र व अम्लेच्छ आहे अशा समजुतीनें करतात. सोंवळ्यांत व धर्मकृत्यांत म्लेच्छ शब्द उच्चारण्याची किळस हिंदुलोकांना फार प्राचीन काळापासूनची आहे. [तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेछितवै]. ती चाल शकनामक म्लेच्छांच्या क्षणिक अमदानींत त्यांनीं सोडली असेल, हें कालत्रयीं हि संभवत नाहीं. शककाल म्लेच्छस्थापित नाहीं, हिंदुस्थापित आहे, एवढें गृहीत धरून पुढें चालण्यास, हें एकच कारण बस आहे. परंतु, आर्यांचा व म्लेच्छांचा बेटी व्यवहार होत असे, आर्य धर्मकृत्यांत म्लेच्छकाल योजीत, वगैरे बाटेगिरीच्या कल्पना पसरविण्यांत भूषण मानणाऱ्या शोधकांना असले विपरीत अपसिद्धान्त फारच गोड वाटतात, असें दिसतें.

क्षत्रप शब्द फारसी नाहीं.
क्षत्रपति शब्द ब्राह्मणांत व संहितेंत येतो.

अपसिद्धान्तांना पोषक असा दुसरा एक असाच शब्द आहे. तो शब्द " क्षत्रप " हा होय. डॉ. भांडारकर हा शब्द Persian [?] ' Satrap ' शब्दापासून संस्कृतांत ' क्षत्रप ' या रूपानें आला असें स्वच्छ सांगतात. [History of Dekkan, Section V]. Persian म्हणजे Modern Persian तर नव्हेच. तेव्हां, Persian म्हणजे Old-Persian असा डॉक्टरांचा गर्भितार्थ असावा. Modern Persian इसवीच्या १० व्या शतकापासून आतांपर्यंतची समजण्याची चाल आहे; व Old Persian चवथ्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंतची फारसी भाषा, असा संकेत आहे. त्यापूर्वी पाल्हवी, आवेस्ती वगैरे भाषा होत्या. त्यांत हा शब्द " षोइत्रपैति " अशा रूपानें येतो. परंतु, हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत व ब्राह्मणांत (तैत्तिरीय संहिता, प्रथमकांड, अष्टमप्रपाठक, अनुवाक १४ व तैत्तिरीय ब्राह्मण प्रथमकांड, षष्ठः प्रपाठकः) " क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि, " " क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति । " वगैरे स्थलीं आवेस्त्याच्या पूर्वीपासून येत आहे. तेव्हां हा शब्द फारशीतून किंवा आवेस्तीतून उसना घेतलेला नाहीं; मूळ संस्कृतांतला च आहे. संस्कृतांतून आवेस्तींत उसना घेतला असण्याचा संभव मात्र जास्त आहे. क्षत्रपति शब्द पंजाब व अफगाणिस्थान ह्या प्रांतांत बोलल्या जाणाऱ्या पैसाची उच्चारांत सत्रप, सत्रपति, असा होऊन " सत्रप " अशा रूपानें ग्रीक, पल्हव वगैरे लोकांत प्रचलित झाला. क्षत्रप व महाक्षत्रप या शब्दांची अशी परंपरा असल्यामुळे, एखाद्या शातवाहनाची बायको एखाद्या हिंदु क्षत्रपाची किंवा महाक्षत्रपाची मुलगी असून, म्लेच्छ नसूं शकेल. क्षत्रप, महाक्षत्रप, ह्या हिंदुस्थानांत, विशेषतः पश्चिम हिंदुस्थानांत त्या कालीं प्रचलित असलेल्या पदव्या म्लेच्छ उडाणटप्पूंनीं घेतलेल्या आहेत.

क्षत्रपति शब्द सी...यू...कीं त येतो.
क्षत्रपति–छत्रपति हीं पश्चिम हिंदुस्थानचा राजा जो शिवाजी त्याची पदवी होते.

क्षत्रपति ह्याचा अपभ्रंश होऊन छत्रपति असा शब्द पश्चिम हिंदुस्थानांत हजारों वर्षें प्रचलित होता व तो तीनशें वर्षांमागें शिवाजीच्या बिरुदावलींत प्रविष्ट होऊन, अद्याप हि अजरामर आहे. ह्या क्षत्रपति, छत्रपति शब्दाचा उल्लेख सी-यू-कींत (Beals' Translation) आला आहे. नरपति, हयपति, गजपति व क्षत्रपति, असे चार प्रकारचे राजे हिंदुस्थानांत असून, पश्चिम हिंदुस्थानांतील राजांना क्षत्रपति, छत्रपति, ही पदवी लावतात, असे सी-यू-कींत (A. D. 600)

म्हटलें आहे. शिवाजी पश्चिम हिंदुस्थानांत झाला, तेव्हा त्याला क्षत्रपति-छत्रपति ही पदवी इतिहासोक्त, शास्त्रोक्त व रूढियुक्त मिळाली, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. व्युत्पत्तीची चूक झाल्यामुळें, डॉक्टरांनीं म्लेच्छांचीं आर्यांशीं लग्नें लावून दिलीं आहेत!

सातवाहनांच्या साम्राज्याबरोबर महाराष्ट्रीचें साम्राज्य

३०. विद्वज्जनचकोरचंद्र अशा ह्या महाराष्ट्री प्राकृत भाषेला शिरसा प्रणाम करणाऱ्या शातवाहनांची ऊर्फ शाकराजांची रियासत शक १५० पर्यंत चालली. शकपूर्व १५० त सीमुख शातवाहनानें सुंग व काण्वायन वंशांचा नाश करून मगधाचें सिंहासन स्वतःच बळकाविलें. तेव्हांपासून शकोत्तर १५० पर्यंत शातवाहनांची छाप उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत चांगली बसलेली होती. ती इतकी कीं, त्यांच्या राज्याला तीन समुद्रांचा–पूर्व, पश्चिम, दक्षिण – स्पर्श होतो, अशी म्हणच पडून गेली. ह्या राजकीय छापीबरोबर त्यांच्या भाषेची म्हणजे महाराष्ट्रीची हि छाप भारतवर्षांत सर्वत्र बसली. कालिदास माळव्यांत व काश्मिरांत राहात असे, परंतु त्याच्या नाटकांतील प्राकृत भाषा अंशतः महाराष्ट्री आहे. गाथासप्तशतींत दिलेली विक्रमराजाची गाथा किंवा काश्मीरच्या प्रवरसेनाची गाथा किंवा काश्मीरस्थ प्रवरसेन-विरचित सेतुबंधाची भाषा महाराष्ट्री च आहे. राजकीय साम्राज्याबरोबर व वजनाबरोबर भाषेचें हि साम्राज्य व वजन वाढतें. इसवीच्या १७ व्या व १८ व्या शतकांत युरोपांत सर्वत्र फ्रेंच भाषेचें जसें साम्राज्य झालें किंवा एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत जसें परक्या इंग्रेजीचें साम्राज्य झालेलें आहे, तोच प्रकार शकपूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत व पुढें हि कांहीं काल महाराष्ट्रीचा झाला. पेशव्यांच्या अमदानींत खुद्द दिल्लीचे पादशाहा मराठी लिहूं व बोलूं लागले आणि कायस्थ लोक व रजपूत राजे मराठी मायने घोकूं लागले किंवा म्हैसूरचे कानडीअप्पा मराठींत हिसाब ठेवूं लागले. हा सर्व प्रभाव राजकीय साम्राज्याचा व सामर्थ्याचा होय.

शातवाहनांच्या साम्राज्याची धुळधाण तत्समवेत महाराष्ट्री भाषेचा पडित काळ

३१. शक १५० नंतर शातवाहनांचें साम्राज्य नष्ट झालें. विशिष्ट कारण काय तें माहीत नाहीं. नित्याप्रमाणे अंतस्थ दौर्बल्य व बहिःस्थ अनार्यांचें प्राबल्य हींच कारणें असावीं. शातवाहनांच्या आपूर्वपश्चिमसमुद्र राज्यांत लहान मोठे संस्थानिक होते. त्यांपैकी महाराष्ट्राच्या उत्तरेस व पश्चिमेस कांहीं राष्ट्रकूट होते त्यांनीं बंड केलें. चेदिदेशांत कलचूरींनी आपला शक सुरू केला (शक १७०).

दक्षिणेंत कदंबांनीं व म्लेच्छ पल्लवांनीं आपापलीं स्वतंत्र संस्थानें स्थापिलीं. अभीर, पिंडार, पुलिंद, शक, वगैरेंनीं हि दंगे माजवले. अशी शातवाहनांच्या राज्याची शोचनीय वाताहत झाली. त्याबरोबर महाराष्ट्री भाषेला हि पडितकळा लागली. शक १५० पासून शक ४५० पर्यंत सुमारें तीनशें वर्षें महाराष्ट्रांत कोणी चक्रवर्ती राजा नव्हता; लहान लहान संस्थानें व मवास होते. नर्मदेच्या उत्तरेस शक २५० च्या सुमारास गुप्तांचें साम्राज्य सुरू झालें. समुद्रगुप्ताच्या जयस्तंभांत (शक २४६-२९६) दक्षिणेंतील कांहीं संस्थानिकांचीं नांवें येणेंप्रमाणें दृष्टीस पडतात (Fleet's गुप्त Inscriptions).

शक १५०-४५० पर्यंतचे महाराष्ट्रांतील कित्येक संस्थानिक

राजा	देश
१ महेंद्र	कोसल (रायपूर-संबळपूर)
२ व्याघ्रराज	महाकांतार (विंध्याद्रीच्या आसपासचा डोंगराळ मुलूख)
३ मंटराज	केरल (मलबार)
४ महेंद्र	पिष्टपुर (पिठापूर-मद्रास)
५ स्वामिदत्त	कोट्टूर (नाशिक, कोटरें)
६ दमन	एरण्डपल्ल (एरंडोल-खानदेश)
७ विष्णुगोप	कांची (कांचीवरम्)
८ नीलराज	अवमुक्त [अनभिज्ञात]
९ हस्तिवर्म	वेंगी [वारंगल-मछलीपट्टम्]
१० उग्रसेन	पालक्क [अनभिज्ञात]
११ कुबेर	देवराष्ट्र [कऱ्हाड-सातारा जिल्हा, सध्याचें, देवराष्ट्रें, येथें जुने अवशेष फार आहेत.]
१२ धनंजय	कुस्थलपुर [कोठलूर]

महाराष्ट्रीचा ऱ्हास व अंत

पैकी व्याघ्रराज, स्वामिदत्त, दमन व कुबेर हे संस्थानिक विंध्याद्रि, नाशिक, खानदेश, व कऱ्हाड या प्रांतांभोवतीं शक २५०-३०० च्या सुमारास राज्य करीत होते, आणि गुप्तांना कदाचित् करभार देत होते. ह्या संस्थानिकांची वजनदारी बेताचीच पडल्यामुळें, महाराष्ट्री भाषेचा बोज रहावा तसा राहिला नाहीं व ती भाषा उत्तरोत्तर मागसत चालली. शातवाहनांच्या कारकिर्दीत पैठण हें प्राकृत विद्वानांचें व सरस्वतीभक्तांचें माहेरघर बनलें होतें. तें ह्या तीनशें वर्षांत मोडून, शक ४५० च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा व सारस्वत ह्यांचा अंत झाला.

अपभ्रंश

३२. शक १५० पासून शक ४५० पर्यंतच्या अवधींत महाराष्ट्री भाषा अपभ्रष्ट झाली. नागर महाराष्ट्रीचे पुरस्कर्ते जे शातवाहन राजे आणि तदाश्रित विद्वान् व प्रतिभासंपन्न ग्रंथकार त्यांचें नियमन नाहींसें झाल्याबरोबर महाराष्ट्रीभाषा सर्वस्वी अनागर लोकांच्या हातांत गेली आणि अपभ्रष्ट झाली. नागर महाराष्ट्री ऐन रंगांत असतां, अनागर अपभ्रंश केवळ खालच्या प्रतीच्या अनागर लोकांत होता. ह्या अपभ्रंशाची परंपरा फार पुरातन आहे. म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः, तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत्, वगैरे इशारे शतपथश्रुतींतून सांपडतात. म्हणजे ब्राह्मणकालीं संस्कृत उच्चारांचे अपभ्रष्ट उच्चार म्लेच्छादि अनार्य लोक व त्यांच्या संसर्गानें खालच्या प्रतीचे आर्य लोक करूं लागले होते, असा अर्थ होतो. हा म्लेच्छकृत व अनागरार्यकृत अपभ्रंश स्वतंत्र भाषेच्या योग्यतेला ब्राह्मणकालीं आला नव्हता. परंतु कालांतरानें त्याची व्याप्ति समाजांत अतोनात होऊन, ती प्रकट-पअड–पअल–पाल–पाली [स्त्रीलिंग] भाषेच्या रूपानें प्रसिद्ध झाली. ह्याच सुमारास सौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री, ह्या हि प्रकट ऊर्फ अपभ्रष्ट भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत सुरू झाल्या. ह्या प्रकट भाषा बहुजनमान्य झाल्यावर त्यांना अपभ्रंशाच्या वर्गांतून काढून स्वतंत्र भाषांच्या मान्य वर्गांत घालणें वैय्याकरणांना इष्ट दिसलें, व त्यांना प्राकृत भाषा असें अभिधान प्राप्त झालें. संस्कृत व प्राकृत असे आर्यभाषेचे दोन मान्य पोटभेद झाले; आणि ह्यांच्या खेरीज जें अपभाषण त्याला अपभ्रंश म्हणूं लागले. सारांश, अपभ्रंश व्याप्तिमान् झाला म्हणजे त्याला स्वतंत्र भाषा म्हणावयाचें व त्या नव्या झालेल्या स्वतंत्र भाषेचा जो दुसरा अपभ्रंश त्याला अपभ्रंश म्हणावयाचें, असा वैय्याकरणी प्रघात प्रचलित झाला.

प्राकृतं संस्कृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा ॥

मागधी-अपभ्रंश, शौरसेनी-अपभ्रंश, पैशाची-अपभ्रंश, व महाराष्ट्री-अपभ्रंश

३३. कांहीं काल संस्कृत, आणि मागधी, शौरसेनी, पैशाची व महाराष्ट्री ह्या पांच मुख्य भाषा असून, अपभ्रंश हा स्वतंत्र भाषाभेद म्हणून गणला जात नव्हता. परंतु कालान्तरानें संस्कृत व ह्या चारी प्राकृत मागसत जाऊन, अपभ्रंशांचें व प्राकृत पोटभाषांचें राज्य सुरूं झालें. मागधी-अपभ्रंश, शौरसेनी-अपभ्रंश, पैशाची-अपभ्रंश व महाराष्ट्री-अपभ्रंश, असे चार मुख्य अपभ्रंश प्रचलित झाले. शक १५० च्या सुमारास शालिवाहनांचें महाराष्ट्रांतील साम्राज्य नष्ट झाल्यापासून शक ४५० त चालुक्यांचें साम्राज्य सुरू होईतोंपर्यंत महाराष्ट्री-अपभ्रंश

महाराष्ट्रांत प्रचलित होता. नर्मदेच्या उत्तरेस मौर्यांचें साम्राज्य शकसंवतापूर्वी सुमारे दीडशें वर्षांच्या सुमारास नष्ट झालें, तेव्हांपासून शक २०० च्या सुमारास गुप्तांचें साम्राज्य सुरू होईतोंपर्यंत मागधी–अपभ्रंश, शौरसेनी-अपभ्रंश व पैशाची अपभ्रंश नर्मदेच्या उत्तरेस प्रचलित झाले. अपभ्रंशाचे हे चार भाषापरत्वें भेद झाले; प्रांतपरत्वें व जातिपरत्वें जे भेद झाले त्यांपैकीं कित्येकांचीं नावें येणें-प्रमाणें: – १ शाकारी, २ ढक्की, ३ दाक्षिणात्य ४ चूलिका ५ पैशाची, ६ चांडाली, ७ आभीरी, ८ अवंतिजा, ९ प्राच्या, १० पांचाली, ११ मालवी, १२ गौडी, ओड्री, १३ कालिंगी, १४ कार्नाटकी, १५ द्राविडी, १६ गुर्जरी, १७ अर्धमागधी. शक, यवन, किरात, दर्द, खश, पल्लव, वगैरे पिशाच लोक शकपूर्व १५० पासून सुमारें शक ४५० पर्यंत भरतखंडांतील निरनिराळ्या भागांत राज्यकर्ते या नात्यानें पसरले होते. तत्संबंधानें पैशाची भाषेचे ११ भेद प्राकृत वैय्याकरणांनीं उल्लेखिलेले आहेत.

कांचीदेशीयपांड्ये च पांचालगौडमागधम् ।
व्राचडं दाक्षिणात्यं च शौरसेनं च कैकयम् ।
शाबरं द्राविडं चैव एकादश पिशाचकाः ।

सारांश सुमारें शक ४५० पर्यंत पांचपंचवीस अपभ्रंश भरतखंडांत उत्पन्न झाले. पैकीं, अवंतिज अपभ्रंशासंबंधानें एक बाब येथें नमूद करतो. प्रो. परशुरामपंत पाटणकर, बनारस, यांनीं गेल्या वर्षी उज्जनी प्रांतांतील रांगडी बोलीच्या व्युत्पत्तीवर एक लहानसा निबंध लिहून, त्यांत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, मराठी व रांगडी ह्यांचा कांहीं तरी संबंध आहे. कोणता विशिष्ट संबंध आहे तें, मात्र, त्यांनीं नीट उलगडून दाखविलें नाहीं. अवंतिजा भाषेची नात सध्याची रांगडी भाषा आहे. त्या अवंतिजा भाषेची उत्पत्ति येणेंप्रमाणें: –

आवंती स्यान्माहाराष्ट्री-शौरसेन्यास्तु संकरात् ॥
(मार्कंडेय in Pischel's Grammatik)

तेव्हां, महाराष्ट्रीचे कांहीं गुण रांगडीत दिसावे, हें रास्तच आहे.

महाराष्ट्री-अपभ्रंश शक ४००च्या सुमारास मृत झाला

३४. ह्या पाचपंचवीस अपभ्रंशांतून महाराष्ट्री-अपभ्रंशाशीं प्रस्तुत स्थळीं विशेष कर्तव्य आहे. हा अपभ्रंश शातवाहनसाम्राज्याच्या अंतापासून म्हणजे सुमारें शक १५० पासून चालुक्यांच्या साम्राज्याच्या प्रारंभापर्यंतच्या म्हणजे शक ४५० च्या पर्यंतच्या काळामध्यें उदयास आला. ह्याचें स्वरूप कसें होतें, तें मुख्यतः हेमचंद्राच्या सिद्धहेमचंद्रम् नांवाच्या व्याकरणाच्या ३२९ पासून ४४६ पर्यंतच्या सूत्रांवरून कळतें. हेमचंद्राची हयात शक १०१०पासून शक १०९४ पर्यंत होती. ह्या

वेळीं महाराष्ट्री-अपभ्रंश महाराष्ट्रांतील लोक बोलत असत कीं काय ? ह्या प्रश्नाला, नाहीं, असें स्वच्छ उत्तर देतां येण्याला साधनें आहेत. तीं हीं:– शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणींतील पदें, जिला मराठी भाषा म्हणतात व जी ज्ञानेश्वर बोलत व लिहीत असे, तींत आहेत. शक ९०५ तील चामुंडरायाचा शिलालेख हि मराठी भाषेंत च आहे. शक ६५८ तील चिकुर्डे येथील लेखाची भाषा हि मराठी आहे. इतकेंच नव्हे तर, शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपट हि मराठी भाषेंतला आहे. म्हणजे मराठी भाषा म्हणून ज्या भाषेला आपण म्हणतों, तिच्यांतील अत्यंत जुना लेख शक ४१० पर्यंत गेलेला आहे. आतां, इतकें उघड आहे कीं, शक १०५१ तल्या मराठी भाषेच्या रूपाहून तत्तत्पूर्वीच्या लेखांची भाषा उत्तरोत्तर जास्त जास्त जुनाट आहे. परंतु ह्या सर्व लेखांतील भाषा मराठी आहे, अपभ्रंश नाहीं. ह्याचा अर्थ काय होतो ? ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्री-अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास संपून, मराठी भाषेला प्रारंभ झाला व हेमचंद्रानें ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण रचिलें तो अपभ्रंश त्याच्या कालीं मृत होता. मराठी भाषा शक ६०२ पासून शक ११२८ पर्यंत महाराष्ट्रांत चालू होती, ह्या बाबीला दुसरा हि अवांतर पुरावा आहे. ह्या अवधींतील चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलार, यादव वगैरे महाराष्ट्रांतील राजांचे जे संस्कृत ताम्रपट आहेत त्यांतून स्थळोस्थळीं अस्सल मराठी शब्द सांपडतात. शक ६०२ तील विक्रमादित्य सत्याश्रयाच्या ताम्रपटांत "पन्नास" हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द महाराष्ट्रीप्राकृतांतील किंवा महाराष्ट्री-अपभ्रंशांतील नाहीं. महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत पण्णासं, पन्ना, अशीं रूपें येतात. शक ६०२ पासून शक ११२८ पर्यंत ताम्रपटांतून आलेल्या अस्सल मराठी शब्दांची यादी प्रभातमासिकांतील पाटण येथील शक ११२८ तील शिलालेखांत दिली आहे. तात्पर्य, मराठी शक ४०० च्या सुमारास सुरू झाली, हें अस्सल पुराव्यानें सिद्ध आहे व हेमचंद्रानें ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण रचलें तो अपभ्रंश शक ४००च्या सुमारास मृत झाला होता, असें म्हटल्यावांचून गत्यन्तर नाहीं.

३५. मराठी भाषा शक ४०० च्या सुमारास सुरू होईतावत्कालपर्यंत भाषांची परंपरा माझ्या मतें येणेंप्रमाणें दिसते :—

संस्कृत	ऋषि: –वैदिक भाषा: – शकपूर्व	१०,००० पासून शकपूर्व	३०००
	पाणिनि: –ब्राह्मण भाषा: —शकपूर्व	३००० पासून शकपूर्व	१५००
	पतंजलि: –संस्कृत भाषा: —शकपूर्व	१५०० पासून शकपूर्व	२००
प्राकृत	पाली भाषा:— शकपूर्व	१५०० पासून शकपूर्व	४००
	सौरसेनी भाषा: –शकपूर्व	१५०० पासून शकोत्तर	१५०
	मागधी भाषा: –शकपूर्व	१५०० पासून शकोत्तर	१५०
	पैशाची भाषा: –शकपूर्व	१५०० पासून शकोत्तर	१५०
	महाराष्ट्री भाषा: –शकपूर्व	१००० पासून शकोत्तर	१५०

प्राकृतिक	सौरसेनी – अपभ्रंश मागधी– ,, पैशाची – ,, महाराष्ट्री–,,	वगैरे	शक ० पासून शकोत्तर ४५० पर्यंत
प्राकृतिकोद्भव	व्रज मैथिल बंगाली ओढी काश्मिरी नेपाली पंजाबी सिंधी गुजराथी रांगडी मराठी	वगैरे	शक ४०० पासून आतांपर्यंत म्हणजे शक१८३० पर्यंत.

पूर्वभाषा असतांनाच उत्तरभाषा अपभ्रंश म्हणून सुरू होते

कालाचे आंकडे कित्येक स्थलीं शंभर दोनशे वर्षें अलीकडे पलीकडे होऊं शकतील हें सांगावयास नको. एक बाब, मात्र, पूर्णपणें निश्चित आहे. ती ही कीं, मराठी भाषा शक ४०० च्या सुमारास सुरू झाली. येथें एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. पूर्वभाषा प्रचलित असतांनाच उत्तरभाषा अपभ्रंश ह्या नात्यानें सुरू झाल्या होत्या. म्हणजे ब्राह्मण-संस्कृत प्रचलित असतांना पाली भाषा अपभ्रंश म्हणून सुरू झाली व ब्राह्मण संस्कृत प्रचारांतून गेल्यावर तत्स्थानीं अधिष्ठापित झाली. पालीभाषा प्रचलित असतांना, मागधीभाषा अपभ्रंशरूपानें सुरू झाली व पालीभाषा आटोपल्यावर तत्स्थानापन्न झाली. तसेंच महाराष्ट्री भाषा चालू असतांना महाराष्ट्री-अपभ्रंश सुरू झाला व महाराष्ट्री नष्ट झाल्यावर तिची जागा त्यानें पटकाविली. महाराष्ट्री–अपभ्रंश चालू असतांच मराठी सुरू झाली व तो मेल्यावर त्याची जागा मराठीने व्यापिली.

उत्तर भाषा लोकमान्य होत असतांना, पूर्वभाषा कांहीं काल टिकाव धरून राहते.

एका भाषेच्या स्थलीं दुसरी भाषा येत असतांना, आणीक एक चमत्कार दृष्टयुत्पत्तीस येतो. नवी अपभ्रष्ट भाषा आस्ते आस्ते लोकमान्य होत असतांना जुनी मुमूर्षु भाषा कांहीं काल प्रतिष्ठित ग्रंथकार व लोक लिहीत व बोलत असतात. पाली, शौरसेनी, महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोकमान्य होत असतांना, ब्राह्मण-संस्कृत व पातंजल-संस्कृत प्रतिष्ठित लोकांत प्रचलित होतेंच. अपभ्रंश सुरू होत

असतां, महाराष्ट्री-प्राकृत प्रतिष्ठित ग्रंथकार लिहीत च असत, आणि मराठी उदयास येत असतांना शतक-दोन शतक अपभ्रंशाला प्रतिष्ठित ग्रंथकार विसरले नव्हते. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश ह्यांचा लोप झाला असतां हि, शक ४०० च्या नंतरचे नाटककार ह्या तिन्ही भाषा प्रतिष्ठित म्हणून आपल्या नाटकांत योजीत असत, व अप्रतिष्ठित ज्या मराठी वगैरे भाषा त्यांचें नांव ही काढीत नसत. प्रतिष्ठित ग्रंथकार जुन्या मेलेल्या भाषांना चिकटून राहतात, ह्या विधानाला पोषक अशीं दोन प्रमाणें देतो. प्रथम : पतंजलीचें जें संस्कृत तेंच भवभूति, हर्ष, हेमाद्रि वगैरेंचें संस्कृत आहे. तसेंच कालिदासाचें जें प्राकृत तेंच हेमचंद्राचें प्राकृत आहे. म्हणजे हे प्रतिष्ठित उत्तरकालीन ग्रंथकार मेलेल्या भाषा योजीत आहेत, हें स्पष्ट आहे. द्वितीय : शूद्रक, विशाखदत्त, बाण, श्रीहर्ष, नारायणभट्ट, जयदेव, भवभूति इत्यादि नाटककार, महाराष्ट्र, माळवा, काश्मीर, ओढिया, प्रयाग, इत्यादि निरनिराळ्या प्रांतांत राहणारे असून सर्व च महाराष्ट्री, शौरसेनी, अपभ्रंश वगैरे भाषा योजतात. शिवाय, प्राकृतांत काव्य रचतांना महाराष्ट्रीचा उपयोग करावा व गद्य बोलतांना शौरसेनी वापरावी, वगैरे नियम साहित्यग्रंथकार देतात; मग नाटककार कोणत्या हि प्रांतांतला असो व श्रोतृवर्ग वाटेल त्या प्रदेशांतला असो. ह्याचा अर्थ काय? उदाहरणार्थ, मथुराप्रांतांतील लोक श्रीहर्षाच्या वेळीं काय दोन भाषा बोलत होते, काव्याकरितां महाराष्ट्री व गद्याकरितां शौरसेनी? तसेंच, नाटकांवरून असें दिसतें कीं, नायक संस्कृत बोलतो, नायिका महाराष्ट्रींत गाते व शौरसेनींत बोलते, सेवक मागधींत विनंती करतो, मेव्हणा शाकारीत बकतो, चोर ढक्की बोलतात व चांडाल चांडाली वापरतात, आणि ह्या सर्व भाषा एकाच घरांत चालतात. तेव्हां, हा प्रकार काय आहे? शकसंवताच्या प्रारंभीं होऊन गेलेला कालिदास एकाच पात्राच्या तोंडून, महाराष्ट्री व शौरसेनी अशा दोन भाषा वदवतो, हें देखील जरा चमत्कारिक च आहे. परंतु, त्या कालीं महाराष्ट्री भाषा उन्नत व नागर स्थितीप्रत पावून शातवाहनराजांच्या पाठिंब्यामुळें भरतखंडांत सर्वत्र मान्य व ग्राह्य झालेली होती. तेव्हां, महाराष्ट्रबाह्य प्रांतांत हि तिचा प्रचार स्त्रीपुरुषांत अव्याहत होता, असें समजून चालतां येईल. परंतु शकाच्या पांचव्या शतकाच्या पुढें झालेले जे बाण, श्रीहर्ष, इत्यादि नाटककार ते हि महाराष्ट्री, शौरसेनी वगैरे एकाहून जास्त भाषा एकाच पात्राच्या तोंडीं घालतात, हा चमत्कार कोठला? शकाच्या पांचव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा मरून दोन-तीनशें वर्षें झालीं होतीं व अपभ्रंश मुमूर्षुदशेंत होता, हें तर शक ४१० तील मराठी शिलालेखावरून स्पष्ट आहे. तेव्हां बाण, श्रीहर्ष वगैरे कवि गतानुगतिकन्यायाने मृतसंस्कृताप्रमाणेंच, मृत महाराष्ट्री, मृत शौरसेनी व मुमूर्षु अपभ्रंश योजीत होते, यांत संशय नाहीं. जयदेवाच्या कालीं महाराष्ट्री मेली होती, अपभ्रंश मेला होता व

मराठी भाषा चांगली नांवारूपाला येत चालली होती; तसेंच शौरसेनी मरून तिच्या जागीं जुनीं व्रज भाषा आलेली होती, तत्रापि प्रसन्नराघवात महाराष्ट्री व शौरसेनी–कालिदासाची व वररुचीची महाराष्ट्री व शौरसेनी जयदेव योजतो. त्यांत दुसरी एक नकलेची गोष्ट अशी कीं, जयदेव राहणारा ओढिया प्रांतांतला. जुन्या ओढियेचा मागधीकडे संबंध. असें असून ओढिया, किंवा तत्पूर्वकालीन मागधी भाषा न योजतां, जयदेव ज्याअर्थी महाराष्ट्री व शौरसेनी भाषा योजतो, त्या अर्थी तो साहित्यशास्त्रकारांच्या उपदेशाला अनुसरून गतानुगतिक न्यायाने मृत व मुमूर्षु भाषांत लिहीत आहे, हें उघड आहे. हा आचरटपणा कृष्णाजीपंत शेषे वगैरे नुकत्या तीनशें वर्षांपलीकडील नाटककारांनीं हि केलेला आहे. असो. गतानुगतिकानुस्तव व पुराणप्रियतेस्तव मृत व मुमूर्ष भाषांत नाटकें लिहिण्याच्या ह्या लकबीनें कित्येक युरोपियन टीकाकारांना चकविलें आहे. कालदृष्टया पहावें तर लोकांत एक भाषा प्रचलित आहे असें दिसतें व नाटककारांच्या ग्रंथांत पहावें तर मृत व मुमूर्षु भाषा योजलेल्या दृष्टीस पडतात. त्यावरून ह्या टीकाकारांना अशी शंका आली कीं, संस्कृत, प्राकृत व प्राकृतिक अपभ्रंश ह्या कृत्रिम भाषा तर नसाव्या ? कित्येक उतावळे व दुष्टबुद्धि टीकाकार, तर इतक्या हि थराला गेले कीं, ही सर्व ब्राह्मणांची फसवेगिरी असावी ! ह्या दुसऱ्या बालिश टीकाकारांकडे लक्ष देण्यांत हांशील नाहीं. कृत्रिमभाषावाद्यांची शंका, मात्र सकारण होती. तिचा परिहार वर झालाच आहे. जैनमहाराष्ट्री, जैनशौरसेनी वगैरे भाषांचा हि प्रकार वरच्याप्रमाणें च आहे. जुनी मृत महाराष्ट्री भाषा आपली धर्मग्रंथभाषा म्हणून जैन ग्रंथकार समजत, आपले धर्मशास्त्रग्रंथ जसे मृत संस्कृतांत अद्याप हि रचले जातात, तोच प्रकार जैनधर्मग्रंथांचा आहे. तात्पर्य भरतखंडांतील ग्रंथकारांचा मृतभाषांत लिहिण्याचा ओढा विशेष असतो, हें उघड आहे.

"A Peep into the early history of India" (J. B. B. R. A. S. 1901 vol. XX) ह्या चटकदार निबंधांत डॉक्टर भांडारकर यांनी खालील विधानें केलीं आहेत. (1) Another peculiarity of this period (from about the beginning of the second century before Christ to about the end of the fourth century after) was the use of the Pali or the current Prakrit language in Inscriptions. (2) But now (from about the end of the fourth century after Christ) we find that sanskrit rose in importance and the vernaculars were driven out of the field. ख्रिस्तपूर्व २०० पासून ख्रिस्तनंतर ४०० पर्यंत प्राकृतांचें साम्राज्य होतें; परंतु ४०० नंतर प्राकृतांना गचांडी मिळून संस्कृत तत्स्थानापन्न कां झाली, ह्याचें कारण, डॉक्टरांनीं असें दिलें आहे कीं, Brahmanism चा उदय झाला, त्यामुळें प्राकृत मागें पडल्या व संस्कृत पुनः उदयास आली. ह्या चमत्काराचें खरें कारण मी जें वर दिलें आहे तें आहे.

महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा शक २०० च्या सुमारास मेल्या. पुढें दोन-अडीचशें वर्षें अपभ्रंश प्रचलित होता. तो हि शक ४०० च्या सुमारास मरून, आधुनिक मराठी वगैरे प्राकृतिकोद्भव भाषा जन्मास आल्या. परंतु, त्यांना विद्वन्मान्यता नसल्यामुळें, त्यांचा उपयोग म्हणावा तसा होत नसे. डॉक्टर भांडारकरांनीं वृत्तनिरूपण बरावर केलेलें आहे; परंतु वृत्ताचें कारण, मात्र, जें द्यावें तें दिलें नाहीं. संस्कृत भाषेचा पुनरुदय व Brahmanism चा पुनरुदय हीं एकाच कारणाचीं कार्यें आहेत. बौद्धधर्म व प्राकृत भाषा मेल्यामुळें संस्कृत भाषा व Brahmanism उदयास आलीं. बौद्धधर्माचा अस्त व प्राकृत भाषांचा मृत्यु हीं कारणें असून, Brahmanism व संस्कृत भाषा यांचा उदय हीं सोदर कार्यें आहेत. संस्कृत भाषेच्या पुनरुदयाचें Brahmanism हें कारण नाहीं, प्राकृत भाषांचा मृत्यु हें कारण आहे.

मराठी उर्फ देशी

३६. शक ४०० च्या सुमारास मराठी भाषा सुरू झाली. तेव्हां, अपभ्रंश नष्ट होत चालला होता व महाराष्ट्रीभाषा मृत झाली होती, ह्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. शक ४५० च्या सुमारास महाराष्ट्रांत चालुक्यांचें राज्य सुरू झालें. चालुक्यांच्या अमदानींत जे ताम्रपट व शिलालेख खोदले गेले ते प्रायः सर्व संस्कृत भाषेंत आहेत. शातवाहनांच्या कारकीर्दीतल्या प्रमाणें प्राकृतांत किंवा अपभ्रंशांत नाहींत. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्री व अपभ्रंश मृत व मुमूर्षु स्थितींत चालुक्यांच्या वेळीं होते. तेव्हां, सहज च त्यांनीं त्या मृत व मुमूर्षु भाषांचा उपयोग केला नाहीं. मराठीचा उपयोग करावा म्हटलें तर ती भाषा राजमान्य झाली नव्हती, नुकतीच उदयास येत चालली होती. तत्रापि, शक ४१० तील मंगळवेढ्याच्या ताम्रपटावरून व शक ६५८ तील चिकुड्यांच्या ताम्रपटावरून असें दिसतें कीं, सामान्य लोकांचें सर्व लिखाण मराठी भाषेंतच चाललें होतें. शिवाय हा हि एक प्रश्न उभा रहातो कीं, चालुक्यराजांचें दफ्तर, राज्याचे हिशोब वगैरे, कोणत्या भाषेंत लिहिलें जात असे? संस्कृत भाषा दफ्तरांतील कारकुनांस येत असेल हें संभवत नाहीं. तसें च, सामान्य लोकांस म्हणजे पाटीलकुळकर्ण्यांस उद्देशून जीं सरकारी आज्ञापत्रें जात असतील तीं संस्कृतांत लिहिलीं जात असत, हें हि विधान असंभाव्य च दिसतें. तेव्हां, असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं, चालुक्यराजे राज्यांतील सामान्य व्यवहार तत्कालीन देश-भाषेंत च करीत असले पाहिजेत. असामान्य व्यवहार म्हणजे विशिष्ट देणग्या वगैरे संबंधीचें आज्ञालेख किंवा दानलेख विद्वान् व शिष्ट ब्राह्मणांना उद्देशून लिहिल्यामुळें, ते तेवढे संस्कृतभाषेंत कोरले जात. इतर सर्व व्यवहार त्या त्या देशभाषेंत च होत होते. चालुक्यांच्या साम्राज्यांत मुख्यतः दोन भाषा सामान्य लोकांत प्रचलित असत :- १ मराठी व २ कानडी. ह्या दोन भाषांत सामान्य

लिखाण होत असे. पैकीं मराठी भाषेला देश्य, देशी अशी संज्ञा असे. ज्ञानेश्वर मराठीला देशी म्हणतो. हेमचंद्राच्या देशी नाममालेतील देशी शब्द प्रायः तत्कालीन मराठी च आहेत. इतकें च कीं, वृत्तसुखार्थ व संस्कृतभाषारूपार्थ बहुतेक देशी शब्दांना त्यानें संस्कृत पेहराव थोडा-बहुत दिला आहे.

शक ९०० पर्यंत मराठींत सारस्वताभाव

३७. आतांपर्यंत जे जुने मराठी लेख उपलब्ध झाले आहेत त्यांत अत्यंत जुना लेख म्हटला म्हणजे शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपट होय. हा लेख व ह्याच्यानंतरचे जुने मराठी लेख ह्यांची समग्र यादी मागें चवदाव्या रकान्यांत दिली आहे. त्यावरून पहातां असें दिसतें कीं, शक ४०० पासून शक ९०० पर्यंत मराठी भाषा केवळ बोलण्यांत येत होती, तिच्यांत सारस्वत उत्पन्न झालें नव्हतें. अभंग, पदें, भूपाळ्या, कहाण्या, वगैरे वाङमय ह्या हि काळीं उत्पन्न झालें असण्याचा पूर्ण संभव आहे. परंतु शक ९०० पर्यंतचें हें वाङमय अद्याप उपलब्ध नाहीं. तेव्हां, सध्यांपुरतें तरी असें च म्हणणें भाग आहे कीं, शक ९०० पर्यंत मराठींत सारस्वत नव्हतें.

शक ९०० नंतर नागर मराठी

३८. शक ९०० पासून पुढे मराठी सारस्वताला प्रारंभ झाला. सारस्वताचें अगदीं पहिलें उदाहरण म्हटलें म्हणजे अभिलषितार्थचिंतामणींतील पदांचें होय. तदनंतर निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, वगैरे नागर ग्रंथकार उदयास आले व त्यांनीं मराठीला नागर केली. हेमाडपंताच्या वेळीं दरबारचें सर्व लिखाण मोडी मराठींत होत असे.

मराठी फारसीचा संसर्ग शक १२००–१५००

३९. ज्ञानेश्वरानंतर मुसलमानांचें राज्य महाराष्ट्रांत झालें. त्यामुळे मराठीला फारसी व अरबी भाषांचा संसर्ग घडला. ह्यासंबंधी विवेचन **मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या** खंडाच्या प्रस्तावनेंत साद्यन्त केलेलें आहे. सबब, त्या तपशिलांत येथें पडत नाहीं. मुसलमानी रियासतींत जनार्दन, दासोपंत एकनाथ वगैरे नामांकित ग्रंथकार मराठींत झाले.

स्वराज्य शक १५०० पासून शक १७३९ पर्यंत.

४०. नंतर, स्वराज्याचा काळ आला. त्यांत रामदास–मोरोपंतादि ग्रंथकार व सभासदादि बखरकार झाले.

इंग्रजाचा संसर्ग शक १७३९–१८३०

४१, शक १७३९ नंतर मराठीला इंग्रजीचा संसर्ग झाला. तो सध्यां आपण पाहात च आहों.

४२. मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरांचें स्थूळ टिपण हें असें आहे. आजपर्यंत मिळालेल्या लेखांवरून १ मराठी भाषेचा इतिहास, २ मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण, ३ मराठी भाषेचें निरुक्त व, ४ मराठी भाषेंतील सारस्वताचा इतिहास अशीं चार प्रकरणें नामी रीतीनें सजवतां येण्यासारखीं आहेत. ह्या एकेक विषयाला एकएक स्वतंत्र ग्रंथच अर्पण केला पाहिजे.

४३. शक १८१८ त मराठी भाषेंतील जुने लेख व ग्रंथ शोधण्यास मी प्रारंभ केला. तेव्हांपासूनच्या बारा वर्षांत जी महत्त्वाची लेखप्राप्ति झाली तिच्यावरून ही त्रोटक हकीकत येथपर्यंत दिली. आतां, प्रस्तुत छापलेल्या ज्ञानेश्वरीसंबंधाने तपशील देऊन, ही प्रस्तावना संपवितों.

पोथीचें मूलस्थान

४४. बालेघाटीं बीडशहरीं पाटांगण नांवाचें एक देवस्थान आहे. तेथें शके १८२५ त ही ज्ञानेश्वरीची प्रत सांपडली. इतर दहावीस ज्ञानेश्वऱ्या तेथें पडल्या होत्या त्यांतं ही प्रत एका कोनाड्यांत पोथ्यांच्या ढिगांत लोळत पडली होती. मठाधिपति जे मथुरानाथ गोसावी त्यांनीं मला ही प्रत नजर केली व हिचा योग्य उपयोग करण्यास कळकळीनें सांगितलें.

पोथीचें रूप

४५. ही प्रत सबंध शाबूत आहे. पानें ३२२ असून, पाठपोट मिळून पृष्ठें अर्थात् ६४४ आहेत. पानाची लांबी ९ इंच व रुंदी ४$\frac{3}{4}$ इंच आहे. दर पृष्ठास बारापासून चौदापर्यंत ओळी आहेत. अक्षर उत्कृष्ट वळणदार असून, येथूनतेथून एक हातचें आहे. प्रायः प्रत्येक पान कागदाची दुहेरी घडी गोंदाने चिकटवून एकजीव केलेलें आहे. म्हणजे गोंद काढून पान उघडलें असतां. आंत पोट कोरें आहे आणि पाठीवरील क्षेत्रफळाची दोन पृष्ठें करून वर लिहिलेलें आहे. तात्पर्य कागद आंतून गोंदानें चिकटवून दुहेरी जाड केलेला आहे. शाई लाखी असून, अद्याप अक्षरें पूर्ण शाबूत आहेत. अक्षराचें वळण तत्कालीन मराठी आहे. सोबत जोडलेल्या फोटोवरून पानाचें व अक्षराचें स्वरूप ध्यानांत येईल. प्रत्येक पानाचे चारी कोपरे मुद्दाम वाटोळे केलेले आहेत. कागद तुरटीच्या पाण्यानें धुतला असल्यामुळें, तो जलनिर्भय झाला आहे. विरामाच्या उभ्या रेघा व ओव्यांचे अंक तांबड्या शाईनें लिहिले आहेत; आणि संस्कृत श्लोकावर तांबडी काव फासली आहे. लाकडाच्या फळीवर सुतळी बांधून, ती आंखणी कागदावर दाबून रेघा पाडलेल्या आहेत. अक्षर वेळूच्या लेखणीनें लिहिलें आहे. पहिल्यापासून अखेरच्या पानापर्यंत अक्षरांची लांबीरुंदी एकसारखी आहे. म्हणजे एकाच टोकाच्या पांच पन्नास लेखण्या लेखकाने जवळ तयार करून ठेविल्या असल्या पाहिजेत. लेखक लिहिण्याचा धंदा जन्मभर करणारा असून स्वकर्मकुशल होता, असें दिसतें.

लेखनशुद्धि

४६. लेखनशुद्धीकडे पाहतां, ती प्रायः केवळ निर्दोष आहे. क्वचित् एखादे अक्षर गळालेलें आढळतें. परंतु अशीं स्थलें सबंध पोथींत फार च थोडीं सांपडतात. गळलेलीं अक्षरें, गळल्या ठिकाणीं काकपद ᐯ देऊन, समासांत दाखविलीं आहेत. म्हणजे पोथी संपल्यावर मुळाशीं कसोशीनें ताडून बघितलेली आहे.

विद्वच्छुद्धि

४७. पोथी वाचणाऱ्या मालक विद्वानानें कोठें कोठें समासावर शोध घातलेले आढळतात. मालकाचें अक्षर लेखकाच्या अक्षराहून भिन्न आहे.

भाषाशुद्धि

४८. व्याकरणदृष्टचा पोथींतील रूपें अत्यन्त शुद्ध लिहिलेलीं आहेत. म्हणजे ज्ञानेश्वराच्या वेळीं नागर मराठी भाषेचें जें रूप होतें तें अक्षरद्वारा जसेंचेंतसें ह्या पोथींत दाखविलेलें आहे. ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, अनुनासिक, कान्हा, मात्रा, उकार, इकार, येथूनतेथून सबंध पोथींत, प्रायः, तत्कालीन व्याकरणदृष्टचा शुद्ध लिहिलेले आहेत. ज्या शब्दाचा व रूपाचा जो उच्चार तो तशाचा तसाच अक्षरांनीं वठवलेला आहे. अगदीं एकसुद्धां अपवाद नाहीं. इतकी शुद्ध पोथी संस्कृतांत हि सांपडणें कठिण. प्राकृतांत तर ती केवळ अनुपमेय आहे. ह्या पोथीचें मराठी भाषाशास्त्राला व निरुक्ताला फारच साहाय्य होईल.

विद्वन्मन्यशुद्धि किंवा अशुद्धि

४९. ही पोथी कोण्या विद्वन्मन्यानें पुनः एकदां शुद्ध केलेली आहे. ज्ञानेश्वरकालीन रूपें एकनाथाच्या किंचित् पूर्वी बदलून आधुनिक होत होतीं. अशा काळीं, ही पोथी कोणा गृहस्थाच्या हातीं पडून, त्यानें हजारों स्थलीं गंधाचा व गेरूचा उपयोग करून मूळपाठ बुजवून टाकिले आहेत. गंध व गेरु हलक्या हातानें खरडून काढून मूळपाठ मी प्रस्तुत छापील प्रतींत दिले आहेत. गंध व गेरू ह्यांच्या लेपाखालील मूळ पाठ ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणदृष्टचा शुद्ध होते, ते ह्या गृहस्थाला अशुद्ध वाटून, त्यानें ही मखलाशी केली आहे. परंतु ती मखलाशी हि फार च काळजीनें व सफाईनें केली आहे. सारांश ही पोथी, लेखक, मालक, व मखलाशीकार ह्या तिन्ही उत्कृष्ट लोकांच्या हातून जातजात मथुरानाथ गोसाव्याच्या द्वारा माझ्या हातांत आली. ती जशीची तशी महाराष्ट्रांतील विद्वानांच्या सेवेस छापून सादर केली आहे.

५०. श्रीमहागणपतयेनमः ।।, असा पोथीचा प्रारंभ आहे. पोथीची समाप्ति येणेंप्रमाणें:—

पोथीचे आद्यन्त

ऐसें युगीं वरि कली । आणि महाराष्ट्रमंडलीं ।
श्री गोदावरीचां कुलीं । दक्षिणिलीं ॥ ८४ ॥
तेथ भुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
जगाचें जीवनसूत्र । जेथ श्रीमहालसा ॥ ८५ ॥
तेथ इंदुवंशविलासु । जो सकलकलां निवासु ।
न्यायातें पोखीत क्षितीशु । श्रीरामचंद्रु ॥ ८६ ॥
तैं माहेशान्वयसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें ।
केलें ज्ञानदेवें गीतें । देशीकार लेणें ॥ ८७ ॥
ऐवं भारताचां गावीं । भीष्मनामीं प्रसिद्धपर्वीं ।
श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी । जे गोष्टि केली ॥ ८८ ॥
जें उपनिषदाचें सार । सर्वशास्त्राचें माहिएर ।
परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें ॥ ८९ ॥
तिये गीतेचा कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु ।
म्हणे निवृत्तिदासु । ज्ञानदेवो ॥ ९० ॥
पुडुतीं पुडुतीं पुडुतीं । इया ग्रंथा पुण्यसंपत्ती ।
सर्वसुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होइजो ॥ ९१ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नाम अष्टादशोध्यायः ॥ हिरण्य । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ १८॥ लेखनं श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्री + + + + साम्राज्यलक्ष्मीस्वरूपीश्वरा गुरुकृपालु नारायण पातु मां ॥

येथें ज्ञानेश्वरीचा अखेर झाला. ९० व्या ओवीच्या " दासु ॥ ज्ञानदेवो " पासून " पातु मां " पर्यंतच्या सर्व ओळी आळित्याच्या तांबडया शाईनें मूळ लेखकानें लिहिल्या होत्या. त्यांपैकीं ९१ वा अभंग संपेतोंपर्यंतचीं तांबडीं अक्षरें एका गृहस्थानें काळ्या शाईनें गिरविलीं आहेत. आंतून तांबडी शाई दिसते व वरून काळ्या शाईची ओबडधोबड गिरवणी डोळ्यांत सलते. ह्या गृहस्थानें ८४ व्या ओवीपासून ९१ व्या ओवीपर्यंतचीं काळीं व तांबडीं अशीं सर्वच अक्षरें काळ्या शाईनें गिरविलीं आहेत. कारण, ह्या गृहस्थाच्या हातांत ही पोथी आली, तेव्हां पोथीच्या ह्या शेवटल्या पृष्ठावरचीं अक्षरें घासटून अगदी पुसटून गेलीं होतीं. तेव्हां स्पष्टतेकरितां तीं काळ्या शाईनें गिरवणें त्याला भाग पडलें. परंतु, गिरवणाऱ्याला मूळ लेखकाइतकें सुंदर लिहितां येत नसल्यामुळें वळवलेलें प्रत्येक अक्षर बेढब बनलें आहे. मूळ अक्षराची सफाई, ह्या गिरवणाऱ्याच्या धसाड्या हातानें, अगदीं निघून गेली आहे. आतां इतकें खरें आहे कीं, गिरविणाऱ्यानें जर

घासटून पुसटून जात चाललेलीं अक्षरें गिरवून शाबूत राखिलीं नसतीं, तर ह्या पोथीच्या समाप्तीचीं हीं अक्षरें व ओव्या आपणांस पहावयास न सांपडत्या. ह्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे, ह्या गृहस्थानें अक्षरें गिरवून बचावण्यांत जगावर मोठा उपकार केला आहे, त्यांत संशय नाहीं. ह्या शेवटल्या पानाचे दोन्ही बाजूचे समास व समासांच्या मधील बोट अर्धबोट जागा फाटून गेली होती ती हि ह्या मनुष्यानें स्वकालीन कागदाच्या तुकड्यांनीं डागडूज केली आहे. मूळ लेखकानें लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या समाप्तीच्या ओव्यांचा व अक्षरांचा हा तपशील झाला. समाप्तीच्या शेवटल्या ओळीवरून असें दिसतें कीं, लेखकाला संस्कृत भाषा येत नव्हती.

" पातु मां " नंतर दुसऱ्या एका मनुष्यानें लिहिलेली व निराळेंच वळण असलेली एक ओंवी येणेंप्रमाणें आहे:--

(१) शके बारा शतें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
सच्चिदानंद बाबा आदरें । लेखक जाला ॥ ९२ ॥

ह्या ओंवीच्या अक्षरांचें वळण उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या वळणासारखें नाहीं. शिवाय अक्षरांची शाई उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या शाईहून जुनी आहे. म्हणजे ही ओंवी उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या आधीं कोणी तरी लिहिलेली आहे, व तिच्यावर ९२ चा आंकडा टाकिला आहे.

ह्या ९२ व्या ओवीच्या खालीं एक संस्कृत श्लोक ९२ व्या ओंवीच्या वळणाहून निराळ्या वळणांत लिहिलेला आहे. त्याची शाई ९२ व्या ओंवीच्या शाईहून निराळी व जुनी दिसते. हा श्लोक येणेंप्रमाणें: –

(३) श्रीसद्‌गुरुमुकुंदेन दत्ता ज्ञानेश्वरी शुभा ॥
विद्याधराय शिष्याय स्वीए स्वत्वं न शोभते ॥ १ ॥ छ ॥

९२ वी ओवी व हा श्लोक ह्यांच्या मध्यें खालील खरडलेली म्हणजे प्रथम लिहून नंतर लेखणीनें खरडून व पुसून टाकिलेली एक ओळ आहे. हें अक्षर वरल्या तिन्ही अक्षरांहून अगदीं निराळें व किरटें आहे. ओळ येणेंप्रमाणें:--

(२) हें पुस्तक विश्वनाथु कोनेर धोलर देवनुरकर

ह्या तीन लेखांपैकीं तिसरा लेख कालदृष्ट्या सर्वांच्या आधींचा, पहिला लेख तदनंतरचा आणि दुसरा लेख शेवटचा आहे.

पोथीचा कालनिर्णय

५१. समाप्तीच्या ह्या तीन लेखांवरून खालील निगमनें प्राप्त होतात. [१] मूळ लेखकानें ज्या प्रतीवरून आपली प्रत उतरून घेतली त्या प्रतींत व अर्थात् उताऱ्यांत " शके बारा शते " इत्यादि ओवी नव्हती [२] ती ओवी ज्ञानदेवानंतर

कोणी तरी रचिलेली आहे. ती ओवी सच्चिदानंदबावानें हि रचलेली नाहीं. कारण ज्ञानदेव व सच्चिदानंदबावा यांच्या कालीं बाबा असें रूप प्रचलित नसून बावा असें रूप प्रचलित होतें. वप्ता = बप्पा = बापा = बावा = बाबा, अशी उच्चारपरंपरा आहे. सच्चिदानंदबावानें ही ओंवी लिहिली असती, तर बावा असा पाठ आला असता. मजजवळ ज्ञानेश्वरीच्या इतर सुमारें पन्नास पोथ्या आहेत. त्यांपैकीं एकींत हि बावा असा पाठ नाहीं, बाबा असा च पाठ आहे. म्हणजे सच्चिदानंदबावा वारल्यावर त्याच्या कोण्या चाहत्यानें तत्स्मरणार्थ ही ओंवी रचिलेली आहे. अर्थात् प्रस्तुत छापिली गेलेली प्रत ज्या मूळ प्रतीवरून केली, ती मूळ प्रत सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या आधीं लिहिलेली होती. [३] ही मूळ प्रत सदगुरु मुकुंदानें विद्याधर नामक शिष्याला दिली. सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या अगोदर असणारा हा मुकुंद मुकुंदराज ज्याला म्हणतात तोच होय. दुसरा कोणी मुकुंद शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंत हयात नव्हता. मुकुंदराजाची हयात शक ११५८ पासून शक १२५८ पर्यंत होती. (ग्रंथमाला, मुकुंदराज). तात्पर्य मुकुंदराजानें आपला शिष्य जो विद्याधर त्याला आपल्याजवळील ज्ञानेश्वरीची प्रत बक्षीस दिली. तीच ही मजजवळ असलेली प्रत होय. ही प्रत सच्चिदानंबावाच्या मृत्यूच्या अगोदर म्हणजे शक १२४० च्या अगोदर व शक १२१२ च्या नंतर केव्हां तरी लिहिलेली आहे. ह्या प्रतीचा उत्तम मजबूत, तलम व कमावलेला कागद; उत्तमोत्तम शाई; कसलेल्या लेखनकुशल लेखकाचें येथूनतेथून एकवळणी अक्षर पाहिलें म्हणजे असें कबूल करणें भाग पडतें कीं, ही प्रत तयार करण्यास पुष्कळ द्रव्य लागलें असावें व ज्या धन्याकरितां ही प्रत तयार केली तो धनी श्रीमान् असावा. मुकुंदराज होयसळवंशीय जयंतपाळाचा गुरु होता, व त्याला अर्थात् उत्तम द्रव्य व उत्तम राजदरबारी लेखक मिळण्यासारखे होते. दरिद्र्याच्या हातून अशी प्रत तयार होणें अशक्य आहे. ही प्रत लिहून काढण्यास, इतक्या काळजीनें, सुबकपणानें व सफाईनें उतरून घेण्यास व मुळाबरहुकूम तपासण्यास वर्ष दोन वर्षें लागलीं असावीं. म्हणजे सुमारें हजारपांचशें रुपयांच्या खालीं ह्या प्रतीला खर्च पडला नसावा. तेव्हां असली ही द्रव्यसाध्य प्रत तयार करविणारा राजगुरु मुकुंदराज च असला पाहिजे. सारांश, ही प्रत मुकुंदराजाची आहे व ही शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी लिहिलेली आहे. एका च शब्दानें सांगावयाचें म्हटलें, तर असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं, महाराष्ट्रग्रंथसंग्रहांत ही ज्ञानदेवीची प्रत केवळ "अमूल्य" आहे.

पोथीचें स्थलान्तर

५२. मुकुंदराजाचा शिष्य जो विद्याधर–आपल्याला ही देणगी शोभत नाहीं, आपण हिचे मालक होण्यास योग्य नाहीं, असे उद्गार काढणारा जो विद्याधर–त्याच्या हातून ही पोथी विश्वनाथ कोनेर धोलर देवनुरकर याच्या ताब्यांत गेली. व त्याच्या द्वारा परंपरेनें बीड येथील पाटांगणांत येऊन दाखल झाली.

पोथीतील शक १२१२ तली निर्भेळ नागर मराठी भाषा

५३. तलम कागदाची मजबुती, बारीक पण घोसदार अक्षराची एकवळणी सफाई, मालकाची द्रव्यसंपन्नता, वगैरे पोथीच्या गुणांचें अनुवादन केलें. परंतु ह्या सामान्य गुणांहून दुसरा एक असामान्य गुण ह्या पोथींत आहे. तो हा. ह्या पोथींतील भाषा – जी ज्ञानेश्वर बोलला, जी ज्ञानेश्वरानें नेवाशांतील शिलेवर लिहिली, व जी शक १२१२ त नागर मराठे बोलत–ती च साक्षात् आहे. कागद भिकार असता, अक्षर गिचमीड असतें, व मालक शतदरिद्री असता, आणि भाषा जर ह्या पोथीतल्याप्रमाणें साक्षात् शक १२१२ तील नागर मराठी असती, तरी देखील ह्या एकाच असामान्य गुणाच्या बळावर, अशा पोथीचा सकौतुक आदर करणें भाग पडलें असतें. ज्ञानेश्वरांच्या पुण्याईनें व मुकुंदराजांच्या श्रीमंतीने उत्तम कागद व उत्तम अक्षर ह्यांच्या जोडीला शक १२१२ तील निर्भेळ नागर मराठी भाषा आपल्याला उपलब्ध झाली आहे. तेव्हां, ह्या प्रतीचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे. पंढरपूर येथील शक ११९५ तील शिलालेखांतल्यासारखी किंवा पाटण येथील शक ११२८ तील शिलालेखांतल्यासारखी भाषा ह्या पोथीची आहे. तेव्हां, मुकुंदराजाचा उल्लेख ज्यांत केला आहे असा श्लोक यद्यपि ह्या पोथीच्या समाप्तींस नसता, तत्रापि देखील निव्वळ भाषेच्या स्वरूपावरून ही पोथी थेट ज्ञानेश्वराच्या वेळची आहे, असें तज्ज्ञांना सहज ताडतां आलें असतें. प्रथम मीं जेव्हां ही पोथी पाटांगणांत अधूनमधून वाचून पाहिली, तेव्हां भाषेवरून प्रथमदर्शनींच लक्षांत आलें कीं ही प्रत एखाद्या ज्ञानेश्वरकालीन प्रतीची नक्कल आहे. पुढें अक्षराच्या वळणाचा जेव्हां विचार करूं लागलों, तेव्हां असें हि दृष्टयुत्पत्तीस आलें कीं, ह्या पोथींतील अक्षरें पंढरपूर येथील शक ११९५ तील शिलालेखांतल्या अक्षरांसारखीं आहेत. आणि समाप्तीतील मुकुंदराजाच्या श्लोकाचें जेव्हां मनन केलें, तेव्हां तर अशी पक्की खात्री झाली कीं, ही पोथी खुद्द मुकुंदराजाची आहे व ती त्यानें आपला नम्र व श्रद्धाळू शिष्य जो विद्याधर त्याला बक्षीस दिली होती. शेवटीं, सच्चिदानंदबावा संबंधीची ओवी मूळप्रतींत नाहीं, हें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां शक १२४० च्या पूर्वींची म्हणजे सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या पूर्वींची ही पोथी आहे, असें ठाम मत झालें. आणि मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीला व व्याकृतीला व इतिहासाला ही प्रत अत्यंत उपयोगी पडेल असा भरंवसा वाटला. पंढरपूर येथें पोलीस चावडींत व पंढरपूर जिल्ह्यांत जेवढे म्हणून यादवकालीन शिलालेख आहेत तेवढ्यांतील अक्षरांचें वळण या पोथींतील अक्षरांच्या वळणासारखें आहे. ही पोथी म्हणजे मराठी भाषेंतील कागदावर लिहिलेला अत्यंत जुना असा पहिला लेख होय. सुदैव कीं हा लेख पाठपोट ६४४ पृष्ठें आहे व सबंध शाबूत आहे. कागदावर लिहिलेला इतका जुना लेख किंवा इतकी जुनी पोथी डेक्कन कालेजांतील संग्रहांत किंवा आनंदाश्रमांतील संग्रहांत नाहीं. अर्थात्, ह्या पोथीवरून हें हि सिद्ध होतें कीं ज्ञानेश्वरकाली कागद

हा पदार्थ प्रचारांत होता. डेक्कन कालेजांत एक कागदाची पोथी शक १२०० च्या पूर्वींची आहे, म्हणून तेथील संग्रहालयाच्या लायब्ररीयनच्या सांगण्यांत आलें परंतु, ती पोथी साक्षात् पाहिल्याशिवाय व तिला कसास लावल्याशिवाय तिच्यासंबंधानें निश्चयानें कोणतेंच विधान ग्राह्य करतां येत नाहीं.

तंजावर येथें असलेली भारद्वाजी प्रत शक १५१५

५४. एकनाथानें शुद्ध केलेल्या प्रतींत तद्विषयक उल्लेखाच्या कांहीं एकनाथी ओंव्या येत असतात. ज्ञानेश्वरीच्या शोधाची लेखनकामाठी एकनाथानें शक १५०६ तारणसंवत्सरीं संपूर्ण केली. त्या ओंव्या अर्थात्‌च प्रस्तुत छापल्या गेलेल्या मुकुंदराजाच्या प्रतींत नाहींत. म्हणजे, ह्या पोथीवर शुद्धाशुद्धाची जी मखलाशी केली आहे ती हि एकनाथाच्या पूर्वींची आहे; नंतरची असती तर एकनाथी ओव्यांचा समावेश मखलाशीकारानें अवश्यमेव केला असता. कारण, शुद्धाशुद्ध करणारा मखलाशीकार मोठा साक्षेपी गृहस्थ दिसतो. एकनाथानें आपली शुद्ध प्रत शक १५०६ तारणांत तयार केली. त्याच्यापुढे ९ वर्षांनीं शक १५१५ तील एक पोथी तंजावरांतील ग्रंथसंग्रहांत माझ्या पहाण्यांत आली. हिची समाप्ति अशी:—

" शके पंधरा शतें सावोत्तरिं । तारणनाम संवत्सरिं ।
एका जनार्दनें अत्यादरिं । गीता-ज्ञानेश्वरी-प्रती शुद्ध केली ।। १ ।।
ग्रंथु पूर्वीं च अतिशुद्ध । परिपाठांतरें शुद्धाबद्ध ।
ते शोधुनियां येवंविध । प्रति शुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी ।। २ ।।
नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका । ज्याचे गीतेची वाचितां टीका ।
ज्ञान होय लोकां । अतिभाविका ग्रंथार्थियां ।। ३ ।।

श्रीशके पंधरा शतें पंधरा, विजयसंवत्सर, उत्तरायणें, फाल्गुनमासे, शुक्लपक्षे, सप्तमी, रविवासरे, गीता संपूर्ण । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । गोदादक्षिण भागे राजधानि अहमदानगरस्थाने फरशरामात्मज-नृसिंह-भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेन । ग्रंथो लिखित: संपूर्णमस्तु ।। "

शके १५१५ च्या फाल्गुन शुक्ल सप्तमीला रविवार येतो, तेव्हां, ही प्रत शक १५१५ तील आहे, ह्यांत संशय नाहीं. एकनाथानें शुद्ध केलेल्या प्रतीवरून ही प्रत उतरून घेतलेली आहे. अर्थात् एकनाथी प्रत कशी असेल तें हिच्यावरून ताडतां येतें. पैठणापासून जवळ असलेल्या अहमदनगर शहरीं फरशरामात्मज नृसिंह भारद्वाज यानें ही प्रत उतरली. भारद्वाज म्हणजे भारदे. नगर येथील ज्या भारद्यांनीं ऊर्फ भारद्वाजानें कांहीं वर्षांपूर्वीं एकाचे दोनचार ज्ञानेश्वर केले होते त्यांचाच कोणी पूर्वज हा नृसिंह भारद्वाज असावा. यावरून असें दिसतें कीं, ज्ञानेश्वरीचें पठण ह्या भारद्यांच्या कुळांत वंशपरंपरेनें आहे. ह्या प्रतींत (१) भाद्रपदमास कपिलाषष्टी, इत्यादि व (२) या ज्ञानेश्वरी पाठीं, इत्यादि, दोन ओंव्या नाहींत. तंजावर येथील प्रतीतील अध्यायवार ओंवीसंख्या येणेंप्रमाणें आहे.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७५	२ ...	... ३७२
३ ...	... २७६	४ ...	... २२५
५ ...	... १८०	६ ...	... ५०८
७ ...	... २१०	८ ...	... २७१
९ ...	... ५३६	१० ...	... ३३६
११ ...	... ७१२	१२ ...	... २४७
१३ ...	...११६९	१४ ...	... ४१५
१५ ...	... ५९९	१६ ...	... ४७३
१७ ...	... ४३३	१८ ...	...१८१०

एकूण ९०४७

कुंटचांची प्रत

कुंटे आपल्या प्रतीला एकनाथी प्रत म्हणतात. कुंटचांच्या प्रतींत ९०३७ ओंव्या आहेत. त्यापेक्षां ह्या तंजावरी प्रतींत १० ओंव्या जास्त आहेत.

मुकुंदराजाच्या प्रतीतील ओंवीसंख्या

५५. तंजावरांतील भारद्वाजी प्रत व कुंटचांची एकनाथी म्हणून म्हटलेली प्रत ह्यांत प्रत्येकीं ९०४७ व ९०३७ ओंव्या आहेत. प्रस्तुत छापलेल्या मुकुंदराजाच्या प्रतींत अध्यायवार ओंवीसंख्या अशी आहे :—

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७३	२ ...	... ३७४
३ ...	... २७१	४ ...	... २२२
५ ...	... १७८	६ ...	... ४९४
७ ...	... २०५	८ ...	... २६९
९ ...	... ५३०	१० ...	... ३१०
११ ...	... ६९८	१२ ...	... २४४
१३ ...	...११६३	१४ ...	... ३७१
१५ ...	... ५९६	१६ ...	... ४७२
१७ ...	... ४३१	१८ ...	... १७९१

एकूण ८८९२

सोनारी प्रतींतील ओंवीसंख्या

५६. वाईस एका सोनाराच्या येथें सांपडलेली ज्ञानेश्वरीची एक प्रत आहे. तींत ओंव्या अध्यायवार येणेंप्रमाणें आहेत :—

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २९९	२ ...	... ४३६
३ ...	... ३५१	४ ...	... २५४
५ ...	... २२०	६ ...	... ५३९
७ ...	... २३६	८ ...	... २९३
९ ...	... ६१७	१० ...	... ४७१
११ ...	... ७५९	१२ ...	... २७२
१३ ...	...११८६	१४ ...	... ४६४
१५ ...	... ६१४	१६ ...	... ५२९
१७ ...	... ४६८	१८ ...	...१८६३

एकूण ९८५१

भराड्याच्या प्रतींतील ओंवीसंख्या

५७. अकळूज येथील एका भराड्यापाशीं एक ज्ञानेश्वरीची पोथी होती तींत ओंवीसंख्या येणेंप्रमाणें होती :—

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... ३२२	२ ...	... ४८८
३ ...	... ३१८	४ ...	... २६७
५ ...	... २०९	६ ...	... ५४४
७ ...	... २३९	८ ...	... २९८
९ ...	... ५६९	१० ...	... ३७९
११ ...	... ७६२	१२ ...	... २६६
१३ ...	...१२०५	१४ ...	... ४१३
१५ ...	... ६२०	१६ ...	... ४९७
१७ ...	... ४६१	१८ ...	... १८८७

एकूण ९७३४

उद्बोधनाथी प्रतींतील ओंवीसंख्या

५७. वाई येथें उद्बोधनाथसंप्रदायी खेडकर हरिदास आहेत. त्यांच्याजवळील प्रतीकांच्या पोथींत ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांची संख्या ९०३४ आहे. ही प्रत संप्रदाय-परंपरेनें आलेली आहे असें हरिदास म्हणतात.

माडगांवकरी छापील प्रतींतील ओंवीसंख्या.

५८. रा. रा. माडगांववर यांनीं एक पाठान्तरें देऊन ज्ञानेश्वरी छापिली आहे; परंतु जशी प्रसिद्ध करावी तशी जाहीर रीतीनें प्रसिद्ध केली नाहीं. तिची एक प्रत कै. काशीनाथपंत परब यांनीं मला दिली. ही प्रत तयार करतांना माडगांवकर यांनीं क, ख, ग, घ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, अशा एकंदर ११ निरनिराळ्या प्रती पाठान्तरांकरितां जमविल्या होत्या. पैकीं नव्याजुन्या किती, वगैरेचा तपशील त्यांनीं दिला नाहीं. त्यांनीं आपल्या प्रतीला उपोद्घात वगैरे कांहींच माहिती दिली नाहीं. त्यामुळें अकरा हि प्रतींत सारख्याच ओंव्या होत्या किंवा प्रत्येक प्रतींतील ओंवीसंख्या निरनिराळी होती या संबंधानें कांहींच सांगता येत नाहीं. प्राय: ओंवीसंख्या निरनिराळ्या पोथ्यांत भिन्नभिन्न असली च पाहिजे, असें मजजवळील पन्नास पोथ्यांवरून मी खात्रीनें सांगूं शकतों. माडगांवकरांनीं हा प्रपंच केला नसल्यामुळें त्यांनीं छापिलेल्या प्रतींतील च तेवढ्या ओंव्यांची संख्या येथें देतों.

अध्याप	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१	... ... २७५	२	... ... ३७५
३	... ... २७६	४	... ... २२५
५	... ... १८०	६	... ... ४९७
७	... ... २१०	८	... ... २७१
९	... ... ५३५	१०	... ... ३३५
११	... ... ७०८	१२	... ... २४७
१३	... ...११७०	१४	... ... ४१५
१५	... ... ५९८	१६	... ... ४७३
१७	... ... ४३३	१८	... ...१८११

एकूण ९०३४

निळोबाच्या मतें ओंवीसख्या

५९. निळोबाच्या गाथेंतील ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांची संख्या दहा हजार आहे.

तया स्थळीं केला भगवद्‌गीताअर्थ ।
दहासहस्र ग्रंथ पूर्ण झाला ।। ९७ ।।

ज्ञानेश्वरचरित्र, निळोबाकृत ।।

चिद्‌घनमतें ओंवीसंख्या

६०. चिद्‌घनस्वामी भक्तकथामृतसारांत
करी नवसहस्र पन्नास (९०५०)।
ओंवी गीतार्थ ज्ञानेश्वरी ।। १४६,
अध्याय ९ (भिंगारकर).

भारद्यांच्या प्रतींतील ओंवीसंख्या

६१. भारद्यांच्या पोथींतील ओंवीसंख्या ९००९ आहे.

क्षेपक

६२. येणेंप्रमाणें निळोबाच्या १०००० पासून मुकुंदराजाच्या ८८९२ पर्यंत निरनिराळ्या पोथ्यांत ओंवीसंख्या आहे. पैकी, मुकुंदराजाच्या पोथींतील ८८९२ चा आंकडा मूळ धरणें कालदृष्ट्या व भाषादृष्ट्या प्रशस्तच नव्हे, तर अवश्यक आहे. ह्या ८८९२ हून जेवढ्या ओंव्या जास्त सांपडतील तेवढ्या सर्व क्षेपक होत. परीक्षेकरितां प्रस्तुत प्रतींतील पहिला अध्याय घेतों व सोनारी प्रतींतील पहिला अध्याय घेतों, आणि, सोनारी प्रतींतील क्षेपक ओंव्या संस्कृत श्लोकांच्या व मराठी ओंव्यांच्या अनुक्रमानें देतों. निळोबाची दहा हजार ओंव्यांची प्रत मला उपलब्ध झाली नाहीं. सबब, तिच्या खालोखाल ओंव्यांची संख्या मजजवळील सोनारी प्रतींत असल्याकारणानें तुलनेकरितां सोनारी प्रत च घेतली आहे.

मुकुंदराजाच्या प्रतींतील कोणत्या ओंवीनंतर

सोनारी प्रतींतील क्षेपक ओंवी किंवा ओंव्या आंकड्यासह.

क्षेपक

२८ व्या ओंवी नंतर	[१] कीं ज्ञानामृताची सरीता । मुमुक्षसाधकां तृषितां । अज्ञानदारिद्रें पीडतां । कामधेनु हे ।। २९ ।।
१०० ,, ,,	[२] जो विक्रमें महामेरु । तेजस्वी प्रतापें भास्करु । जयाचीया बळा नेणवे पारु। ऐसा वीर ।। १०२ ।।

१४८ व्या ओंवीनंतर	[३] आधीं च बळाचा महामेरु । वरि अवलंबीला अवसरु । येणें काळासीं ही हीमज्वरु । प्रगटों पाहे ।। १५० ।।
१५० ,, ,,	[४] जैसे सागर हेलावती । तैसे नादावरी नाद उठती । दोहीं दळीं आंदोळती । सींहनाद ।। १५३ ।।
१५५ ,, ,,	[५] ऐसा घोषु अचाट प्रगटला । आकाशीं पाताळीं व्यापला । तेणें महाभूतांचा राहीला । व्यापारु आघवा ।। १५९ ।।
१५६ ,, ,,	[६] पवन प्राणें कोंडला । तोय सर्वत्र शोखीनला । तेज तरी लोपला । सैन्यरजें ।। १६१ ।।
१७० ,, ,,	[७] योध्ये सबळ भारी टणक । शस्त्रास्त्रीं पूर्ण साधक । युध्य करूं आले सकळीक । भूपती जे जे ।। १७५ ।।
१७४ ,, ,,	[८] कैसा कृष्णार्जुनें रथ मिरवत। ध्वजास्तंभीं तो हनुमंत । मूर्तित्रय अत्यद्‌भुत । देखती डोळां ।। १७९ ।।
१७५ ,, ,,	[९] तंवं कृष्णु म्हणे पार्थाप्रती । येथें समस्त राये आले असती कौरवांतें ही निगुति । पाहे पां बरवें ।। १८० ।।
१८४ ,, ,,	[१०] परस्परें कोण्हा न गणिति । दोहि दळीं वीर हाकारिती । आजी फावलि रे आम्हा ह्मणति । संग्रामगंगा ।। १९० ।।
१८८ ,, ,,	[११] ह्मणोनी येथें स्वजनु देखीला कृपेनें अत्यंत मोहीनला । तये वीरवृत्तीसी केला । अनादरु ।। १९४ ।।

२०६ व्या ओंवीनंतर	[१२] नीमीत्यें विपरीत दीसती । न चोजवे श्रेयसंपत्ति । वृथाची दुराग्रहो श्रीपती । संग्रामी यये ।। ११३ ।।
,, ,, ,,	[१३] कैसा संग्राम हा दुर्धरु । वोडवला पापाचा सागरु । येथें निस्तरावया धीरु । कवण आथी ।। ११४ ।।
२२१ ,, ,,	[१४] कैसें हें नसावरत चि आलें । अदृष्ट दुःख कोसळलें । नेणों काय आर्जविलें । प्राकृत पूर्वी ।। २२९ ।।
२२४ ,, ,,	[१५] जयांचें करुं पूजन । हृदयी भावें भजन । नीरंतर दरुषण । वाहों पोटीं ।। २३२ ।।
,, ,, ,,	[१६] यांचिया कृपेचें मज जीवन । तेणें मी जालों अर्जुन । तो आतां काय जुझोन । मारुं यांसी ।। २३३ ।।
२३१ ,, ,,	[१७] कां पंचमु सभेमाजी एतां । न थरे श्रोत्रीयु सर्वथा । नां तरि खळाची प्रसन्नता । साधु न वांछी ।। २४० ।।
२३१ ,, ,,	[१८] जरि अनंत जन्मीचे सुकृत । तेणें तुं जोडलासि अच्युत । ऐसें देखोनि विपत्तित । राहे कोण्हीं ।। २४१ ।।
२४० ,, ,,	[१९] तैसा हा दोषाचा महापूरु । कुळघात मी च संव्हारु । येथें वाहवलियां पारु । न सांपडे चि ।। २५० ।।
२४१ ,, ,,	[२०] ऐसें पार्थु तीये अवसरीं । ह्मणे देवा अवधारीं । ययां कल्मषांची थोरी । जाणसी तुं ।। २५२ ।।
२५० ,, ,,	[२१] ऐसा वर्णसंकरां तयां । अशेखां कुळघातीयां । नरकभोगा वांचुनीयां । नाहीं आन ।। २६२ ।।

२५८ व्या ऑवीनंतर [२२] मग तयांचे धर्म नासती ।
कुळ जाये अधोगती ।
ऐसी करिजैल ख्याति ।
पापीं यीहीं ॥ २७० ॥

२६५ ,, ,, [२३] ऐसें वीचारुनी सकळ ॥
अवलोकुनीयां कुळ
मग ह्मणे राज्य तें केवळ ।
नीरयभोगु ॥ २७८ ॥

२७३ ,, ,, [२४] जेणें अर्जुनाचा मोहो नाशे ।
सम्यक्-ज्ञान हृदयीं प्रकाशे ।
ऐसीं प्रबोध उत्तरें विश्वेशें ।
बोलिजति ॥ २८६ ॥

,, ,, ,, [२५] जे उत्तरमीमांसा उपनिषदें
तीयें मथुनीयां मुकुंदे ।
निरुपिजैल आनंदें ।
पार्थु जेणें उमजे ॥ २८७ ॥

२८३ ,, ,, [२६] वेदीं त्रिकांडनिरोपण ।
कर्म उपासना ज्ञान ।
तें स्वयें ची कृष्ण आपण ।
बोधिति पार्थासी ॥ २८८ ॥

माडगांवकरांच्या प्रतींत खालील दोन ओंव्या क्षेपक आहेत.

२४१ ,, ,, ऐसें पार्थ तिये अवसरीं ।
ह्मणे देवा अवधारीं ।
या कलमषाची थोरी ।
सांगेन तुज ॥ २४२ ॥

२६५ ,, ,, ऐसें देखोनि सकळ ।
अर्जुनें आपुलें कुळ ।
मग ह्मणे राज्य तें केवळ ।
निरयभोग ॥ २६७ ॥

सोनारी प्रतींतल्या शेवटल्या तीन ओंव्या कुंटयांनीं पहिल्या अध्यायांत क्षेपक म्हणून नमूद केल्या आहेत.

एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती

माडगांवकरांच्या प्रतीच्या पहिल्या अध्यायांतल्या दोन्ही क्षेपक ओंव्या सोनारी प्रतींत पाठभेदानें आल्या आहेत.

मजजवळील इतर सर्व पोथ्यांच्या पहिल्या अध्यायांतील क्षेपक सोनारी प्रतींतील क्षेपकांत आले आहेत. ज्याअर्थी सोनारी प्रतींत ओंवीसंख्या ९८५१ आहे व

निळोबाच्या प्रतींत १०००० ओंव्या होत्या, त्याअर्थीं निळोबाच्या प्रतींत सोनारी प्रतींतल्याहून १४९ क्षेपक जास्त होते, हें उघड आहे. तंजावरी प्रतींत ओंव्या ९०४७ आहेत, तेव्हां तींत १५५ क्षेपक मुकुंदराजाच्या प्रतीहून जास्त आहेत. तंजावरची प्रत एकनाथाच्या प्रतीनंतर ९ वर्षांनीं म्हणजे शक १५१५ त तयार केली असल्यामुळें, एकनाथाच्या प्रतींत सुमारें ९०४७ ओंव्या असाव्या, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भारद्यांच्या प्रतीप्रमाणें एकनाथी प्रतींत ९००९ ओंव्या होत्या असें जरी धरलें, तरी हि एकनाथाच्या प्रतींत ११७ क्षेपक राहिले च होते, असें म्हणावें लागतें. म्हणजे एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. क्षेपक असलेल्या पोथ्या एकनाथाच्या हातांत पडल्या, व भाषा, औचित्य, पुनरुक्ति, असंभव, वगैरे प्रमाणांनीं त्यानें आपली प्रत आपल्या समजुतीप्रमाणें शुद्ध करून घेतली. परंतु, इतकें हि करून आपल्या शुद्ध केलेल्या प्रतींत क्षेपक राहिले नसतील च, अशी खात्री त्याची त्याला च पटली नाहीं. सबब, उद्विग्न होऊन त्यानें खालील शापोक्ति प्रकट केली :--

या ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो टीका करील मऱ्हाटी ।
तेणें रत्नखचिताच्या ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ! ॥ १ ॥

पाठीं म्हणजे नंतर, असा अर्थ कित्यक अप्रबुद्ध करतात! पाठीं म्हणजे पाठांत, ओंव्यांत. ज्ञानेश्वरीच्या मूळ ओंव्यांत जो कोणी आपल्या टीकारूप ओंव्या करून समासावर लिहून ठेवील, त्यानें रत्नखचित ताटाच्या भोंवतीं नरोटचा ठेविल्यासारखें होईल, असा एकनाथाचा शाप आहे, आणि हा शाप अक्षरशः खरा होता. ज्ञानेश्वरीनंतर कोणी ओंव्या करूं नये, असा नाथांचा आशय नाहीं. तर, ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या पानांच्या समासांवर ज्ञानेश्वरी वाचतांना तल्लीन होऊन कित्येक लोक ज्यास्त विशदीकरणार्थ स्फूर्तीनें टीकारूप ओंव्या भाविकपणानें व प्रेमानें लिहून ठेवीत. ह्या ओंव्या नकल करणारे लेखकलोक मुळांत अज्ञानानें घुसडून देत. त्यामुळें, मूळ कोणतें व प्रक्षिप्त कोणतें, तें हि कळण्याची मारामारी क्वचित् प्रसंगी पडे. ह्या घोटाळ्याला अनुलक्षून नाथांनीं ही शापोक्ति प्रगट केली आहे. मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या पोथ्यांवरून प्रक्षेपांचा समावेश निरनिराळ्या प्रतींत कसा झाला, तें उत्तम कळतें. एका पोथीच्या समासावर टीका म्हणून जी ओंवी लिहिली असते, तीच दुसऱ्या एखाद्या तत्पश्चात्क पोथींत मुळात प्रविष्ट केलेली आढळते. तशांत, हुबेहुब ज्ञानेश्वराच्या धर्तीवर जर ओंवी बनली गेली असेल, तर ती मूळ ओंव्यांतून निवडून काढण्यास पंचाईत पडते. सुप्तिङतरूपें, शब्द, औचित्य, वगैरे साधनांनीं प्रक्षेप निवडून काढितां येतील. परंतु, हीं साधनें शोधक संपादकाच्या हातीं समग्र असलीं पाहिजेत. अशीं साधनें एकनाथाच्या कालीं उपलब्ध नव्हतीं, हें तर काय, परंतु तीं सध्यां हि असावीं तशीं उपलब्ध नाहींत. आतां इतकें खरें आहे कीं, ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीचे व वेळचे मराठी शिलालेख व ताम्रपत्रें सध्यां उपलब्ध

झालीं आहेत. त्यांवरून ज्ञानेश्वरीची भाषा कशी असली पाहिजे, हें सूक्ष्म रीतीनें सांगता येईल. परंतु ज्ञानेश्वरकालीन शब्दकोश अद्याप मराठींत तयार व्हावयाचा आहे. त्यामुळें, अमुक शब्द ज्ञानेश्वरींत येऊं शकेल किंवा शकणार नाहीं, हें सांगण्यास साधन नाहीं. तसें च, धर्मकोश, दृष्टान्तकोश, इतिहासकोश, वगैरे कोशांचा आपल्याकडे अभाव असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन पोथ्यांतील प्रक्षेप निवडून काढणें सध्यां देखील प्रायः दुर्घट आहे. एकनाथाच्या वेळीं, तर सर्वस्वीं च दुर्घट होतें. तशांत, फक्त १००।१५० च क्षेपक त्यानें आपल्या प्रतींत येऊं दिलें ही कांहीं, लहानसहान गोष्ट नाहीं. साक्षात्, मुकुंदराजाची पोथी मला न मिळती, तर भाषा, शब्द, औचित्य, पुनरुक्ति वगैरेंच्या जोरावर एकनाथाच्या इतकी हि शुद्ध प्रत मला तयार करतां आली नसती. आली असती कीं नसती, ह्या शंकेची केवळ कल्पना च करावयाला नको.

केवळ बिनअस्सल म्हणजे नक्कल पोथ्या ताडून ग्रंथांचें मूळ निर्भेळ स्वरूप सिद्ध होत नाही

मूळ अस्सल प्रत उपलब्ध नसतां, अकरा पोथ्यांची तुलना करून, माडगांवकरांनीं जी ओंवीसंख्या दिली आहे, तींत १४२ क्षेपक राहिले च आहेत. मूळ अस्सल प्रत किंवा प्रतीची प्रत उपलब्ध नसतां, कोणत्या हि ग्रंथाचा मूळ मजकूर नक्की अमुक होता, हें अगदीं बिनचूक ठरवितां येणें केवळ, अशक्य आहे. जुन्या ग्रंथकारांच्या Varorium Editions युरोपियन विद्वान् लोक काढतात त्यांच्या शुद्धाशुद्धतेची परीक्षा ह्या न्यायानें च केली पाहिजे. भारतासारख्या ग्रंथांना हि हा च दंडक लागू आहे. अस्सल प्रतीच्या अभावीं, वाटेल त्यानें वाटेल तो भाग प्रक्षिप्त समजावा व त्याच्या मरतुकड्या बलावर वाटतील तीं अनुमानें काढावीं. शास्त्रदृष्ट्या दोहोंची हि किंमत शून्य आहे. स्यात्पक्ष सदा डळमळितच असतो.

नकलकारांनीं मूळ ज्ञानेश्वरीची छाटाछाट केलेली नाही; प्रक्षेपांनीं भरती केली आहे.

६३. सच्चिदानन्दबावानें लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या मूळ प्रतींत क्षेपकांची उत्तरोत्तर जास्त भरती झाली; परंतु मूळ ओंव्या काढून टाकून कमती मात्र कोणत्या हि पोथींत झालेली दिसत नाहीं. चुकून एखाददुसरी मूळ ओंवी लेखकानें गाळलेली पोथ्यांतून आढळते. पण, जाणूनबुजून ज्ञानेश्वरी ओंवी मूळ ग्रंथांतून काढून टाकण्याचें धाष्टर्य कोण्या हि लेखकानें केलेलें आढळत नाहीं. कारण, भक्तिमार्गी लोक ज्ञानेश्वराच्या शब्दाला केवळ ईश्वरी वचन समजत आणि विद्वान् जे असत त्यांना मुळाची सहृदयता असे. त्यामुळें, मूळ ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांत कटाई झालेली नाहीं. झालें काय ? तर, टीकाकारांच्या समासावर लिहिण्याच्या खोडीनें, मूळ ग्रंथांत क्षेपकांची खोगीरभरती मात्र जास्त झाली. ओंव्यांचा अनुक्रम एखाद्या

पोथींत बदललेला आढळतो. म्हणजे मागची पुढें व पुढची मागें, असा व्युत्क्रम दृष्टीस पडतो. परंतु, सबंध ओंवी किंवा ओंव्या गाळलेल्या कोणत्या हि सबंध पोथींत आढळत नाहींत,

ज्ञानेश्वरीच्या पाठांत क्षेपक ओंव्या कोणी नवीन करून घालूं नये, असा निर्बंध ज्यानें केला त्या एकनाथानें स्वतः क्षेपक ओंव्या रचून ज्ञानेश्वरींत घातल्या नाहींत, हें उघड च आहे. परंतु, कित्येकांचें असें म्हणणें आहे कीं, " एकनाथानें ज्ञानेश्वरीच्या बऱ्याच ओंव्यांतील चरणांची फिरवाफिरव केली आहे. "(भिंगारकर, ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय, पृष्ठ ७२-७३). भिंगारकरांनीं अशा चरणांची फिरवाफिरव केलेल्या म्हणून चार ओंव्या दिलेल्या आहेत. त्या चाऱ्ही मुकुंदराजी प्रतींत नाहींत व त्यांची त्या त्या स्थलीं अवश्यकता हि नाहीं. पांचव्या अध्यायांतील " बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान " इत्यादिक ओंवीसंबंधानें भिंगारकर असा प्रश्न करतात कीं, ही ओंवी प्रक्षिप्त समजली तर श्लोकाच्या टीकेची ज्ञानेश्वरकृत मूळ ओवी कोणती ती दाखवून दिल्याशिवाय ही ओंवी नवी किंवा जुनी याचा नीटसा खुलासा होणार नाहीं. (भिंगारकर, पृष्ठ ७२-७३). परंतु, मुकंदराजी प्रतीवरून पहातां, प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाची टीका ज्ञानेश्वर हटकून करतो च, असें म्हणता येत नाहीं. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या अध्यायांतील १८ व २० या श्लोकांवरील ज्ञानेश्वरी टीका पहा. १८ व्या श्लोकांतील अनाशिनः व अप्रमेयस्य ह्या दोन पदांचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरानें दिलें नाहीं. २० व्या श्लोकांतील एका हि पदाचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरी टीकेंत नाहीं. २१ व्या श्लोकाची हि ही च दशा आहे. म्हणजे, जेथें विशेष कांहीं भानगड नाहीं, प्रायः पुनरुक्ति व गौरव आहे तेथें ज्ञानेश्वर प्लुति करतो. तो च प्रकार पांचव्या अध्यायांतील तद्बुद्धयः इत्यादि श्लोकांचा झाला आहे. मूळ श्लोकांतील प्रत्येक पदाचा अर्थ ज्ञानेश्वरानें दिला नाहीं. सर्व टीका दृष्टान्तांनीं च भरून काढिली आहे. प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाचें भाषांतर ज्ञानेश्वर नियमानें देतोच, अशी जर गोष्ट असती, तर भिंगारकरांचें म्हणणें सयुक्तिक दिसलें असतें. तशी गोष्ट नाहीं, त्याअर्थी ही " बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान " इत्यादिक ओंवी प्रक्षिप्त आहे व ती एकनाथांनीं केली आहे, असें हि म्हणवत नाहीं. मजजवळ कोंकणांतील मालवण शहरीं सांपडलेली एक पोथी आहे, तींत ह्या प्रक्षिप्त ओवीचा पाठ असा आहे :—

बुद्धिनिश्चये आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावि आपणाआपण ।
ब्रह्मनिष्टा राखे पूर्ण । अहिंर्णिशि ॥ ८८ ॥

तत्परायण हें पद ह्या पाठांत नाहीं. तेव्हां, ह्या अशा पाठाच्या ओंवीवर एकनाथित्व हि आरोपितां येत नाहीं.

माहीत असलेले सर्व क्षेपक मुळांत घालण्याचा सोनारी प्रतीचा तर बाणाच आहे. त्या प्रतींत ही ओंवी नाहीं. हिच्या ऐवजीं,

अनुभवें बुद्धि भरुनी । भोगवीती मना करुनी ।
मग तें चि इंद्रियभुवनीं । वर्षाव करीती ।। ११६ ।।

अशी ओंवी आहे. सोनारी प्रत एकनाथाच्या नंतरची आहे. तिच्यांत ज्या अर्थीं " बुद्धिनिश्चये " ही ओवी नाहीं त्याअर्थीं ही ओवी एकनाथाची तर नव्हे च, परंतु एकनाथकालीन हि नाहीं, कोणी नंतर रचिलेली आहे. ह्या ओवीचा पाठ दोन तऱ्हांचा सांपडतो. एकनाथी चार चरणांचा व चार यमकांचा एक पाठ; आणि साडेतीन चरणांचा दुसरा पाठ. तस्मात्, एकनाथानें हा प्रक्षेप घातलेला नाहीं, ह्याविषयीं शंका नको. इतकें च नव्हे, तर एकनाथानें ज्ञानेश्वरींत एक हि प्रक्षेप घातलेला नाहीं, हा नियम समजावा.

६४. अस्सल प्रतीच्या अभावीं, निव्वळ दहा पांच पोथ्या घेऊन प्रक्षिप्ताप्रक्षिप्त निवडण्यांत जसें फारसें म्हणण्याजोगें यश येत नाहीं, तसेंच ह्या पद्धतीनें मूळप्रतीची मूळ अस्सल भाषा हि नक्की ठरविणें दुरापास्त होतें. माडगांवकरांनीं अकरा निरनिराळ्या प्रती घेऊन जे पाठ ठरविले आहेत, ते मुकुंदराजाच्या प्रतींतील मूळपाठांशीं ताडून पाहिलें असतां, वरील विधानाची सत्यता प्रतीत होईल. सबब कांहीं पाठ दोन्ही प्रतींतील घेऊन तुलना करतों.

अध्याय पहिला ओवी	मुकुंदराज	माडगांवकर	माडगांवकरांच्या टीपांतील पाठान्तरें	
४	रेखा	देखा	देखा	[१]
४	टेव	ठेव	०	[२]
५	तिये	तें	तियें–तीं	[३]
६	पद्यबंध	पदबंध	०	[४]
७	तिया	त्या	०	[५]
९	व्यासादिकांचिया	व्यासादिकांची	व्यासादिकांचिया	[६]
९	तिया	ते	०	[७]
१०	विसंवादें	विसंवाद	विसंवादें	[८]
१३	सत्तर्कवादु	सत्कारवादु	०	[८अ]
२४	जालेयां	जालियां	जालेयां	[९]
२५	कृतकार्यां	कृतकार्या	कृतकार्य	[१०]
२८	कलाकौतुकां	सकळां कौतुकां	सकळ कौतुकां	[११]
३०	वसैठ	वसौठ	विशिष्ट	[१२]
३२	आविष्करौनि	आविष्करोनि	आदिकरूनि	[१३]
३३	महाकाव्या राऊ	हा काव्यां रावो	शास्त्रां	[१४]
३५	सिहाणें	शाहणें	०	[१५]

ओवी	मुकुंदराज	माडगांवकर	टीपांतील पाठान्तरें	
३५	प्रेम	प्रमेय	०	[१६]
४०	सुखाडलें	सुरवाडलें	०	[१७]
४१	नागरां	नागरा	नागरां	[१८]
४२	आगली	आगळी	०	[१९]
६२	देआवें	द्यावें	परिसणेया	[२०]
१०९	काज	कां जें	०	[२१]
११३	जूझती	जुंझती	०	[२२]
११५	तेया	तया	०	[२३]
११९	ऽइचिलें	वरचिलेनि	०	[२४]
१२५	रायाचेयाबोला	राजयाचिया बोला	राजाचेया	[२५]
१५६	रासौभा	सडा	०	[२६]
१६६	बाणवारि	बाणवरि	०	[२७]
१७०	सकलै	सकळ	०	[२८]
१७१	आपणपेयां	आपणयां	आपणयांतें	[२९]
२६४	आतां इया वेंन्हि जें जिआवें । तेयापासौनि हें बरवें । जें शस्त्रें संडौनु साहावे । बाण एयांचे ॥ २६४ ॥	आतां यावरी जें ज्यावें । जिआवें तयापासौनि हें बरवें । जें शस्त्रें सांडूनि साहावे । बाण यांचे ॥ २६५ ॥		[३०]

स्पष्टीकरण: –

(१) माडगांवकर, कुंटे, साखरे, वगैरेंच्या प्रतींत देखा, देखां असा पाठ आहे. ह्या पाठानें बराबर अर्थ लागत नाहीं. अंगिकभाव हें नाम आहे. तें अवयव किंवा स्मृति या शब्दांशीं जोडतां येत नाही. व्याकरण आड येतें. साखऱ्यांच्या प्रतींत कांहीं तरी गडबडगुंडा केला आहे. २ ऱ्या ओंवीपासून १९ व्या ओंवीपर्यंत रूपक आहे. त्यांत,

१ देव = गणेश
२ शब्दब्रह्म = गणेशमूर्ति
३ वर्ण = वपु
४ स्मृति = अवयव
५ रेखा = अंगिकभाव
६ अर्थशोभा = लावण्याची टेव
७ पुराणें = मणिभूषणें
८ पदपद्धति = खेवणें
९ पद्यबंध = अंबर
१० साहित्य = वाणें
११ काव्यनाटकें = क्षुद्रघंटिका
१२ पदें = रत्नें
१३ मती = पल्लवसडका
१४ षड्दर्शनें = साहाभुजा
१५ तर्क = परशु (१ भुजा)
१६ न्याय = अंकुश (२ भुजा)

१७ वेदान्त = मोदक (३ ,,)	२४ दोन्ही मीमांसा = दोनी कान
१८ भग्नदंत = बौद्धमतसंकेतु (४ ,,)	२५ मुनि = अलि
१९ वरदहस्त = सत्तर्कवाद (५ ,,)	२६ द्वैताद्वैत = दोनीं गंडस्थलें
२० अभयहस्त = धर्मप्रतिष्ठा (६ ,,)	२७ उपनिषदें = कुसुमें
२१ शुंडादंड = विवेक	२८ अकार = चरणयुगुल
२२ समग्रदंत = संवाद	२९ उकार = उदर
२३ सूक्ष्मेक्षणु = उन्मेष	३० मकार = मस्तक

असें हे गणेशदेवाचें रूपक आहे. त्यांत इतर उपमानांना जशीं उपमेयें आहेत, तसें, देखा हा पाठ ३ऱ्या ओंवींत घेतला असतां, अंगिकभाव ह्या उपमानाला उपमेय उपलब्ध होत नाहीं. तेव्हां, रेखा हाच मुकुंदराजाच्या प्रतीतील पाठ प्रशस्त आहे. रेखा म्हणजे काव्यरचना, अंगिक म्हणजे इंद्रियांसंबंधीं अवयवांसंबंधी. भाव म्हणजे अवयवांच्या द्वारा विकारांचें प्रदर्शन. हा रेखा शब्द चवथ्या अध्यायाच्या २१५ व्या ओवींत व सहाव्या अध्यायाच्या १८ व्या ओवींत आला आहे.

जें साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती ॥ अध्याय ५, ओवी २१५।
नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । अध्याय ६, ओवी १८ ॥

ह्या दोन्ही स्थलीं रेखा ह्या शब्दाचा अर्थ काव्यरचना असा आहे. रेखा हा पाठ घेऊन, पहिल्या अध्यायांतील ह्या चौथ्या ओवीच्या प्रथमार्धाचा अर्थ असा:–

गणेशा! स्मृती ह्या तुझे अवयव आहेत व काव्यरचना ही तुझ्या मनांतील विकारांची व विचारांची अवयवद्वारा प्रदर्शक आहे.

माडगांवकरांच्या टीपांत हि हा पाठ नाहीं. मजवळील सोनारी प्रतींत रेखा असा च पाठ आहे.

(२) माडगांवकरादि प्रतींत ठेव असा पाठ आहे. तो पाठ घेऊन अर्थ असा होतो. तेथ म्हणजे अवयवरूप ज्या स्मृती त्यांच्या ठायीं, अर्थशोभा ही लावण्याचा साठा आहे. स्मृतींचा जो अर्थ तो लावण्याचा सांठा कसा समजावयाचा ? आतां मुकुंदराजाच्या प्रतींतील टेव पाठ घेऊन काय अर्थ होतो तो पहा. टेव म्हणजे नखरा तेथ म्हणजे आंगिकभावरूप जी काव्यरचना तिच्या ठायीं, अर्थशोभा ही सौंदर्याच्या नखऱ्याप्रमाणें आहे. काव्य म्हणजे प्रतिभोत्पदित ग्रंथरचना.

(३) माडगांवकरांच्या तें हा पाठ व्याकरणदृष्टचा दुष्ट आहे. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगीं प्रथमेचें एकवचन तें. 'तें' हें 'मणिभूषणें' ह्या नपुसकलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें विशेष होऊं शकणार नाहीं. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगीं प्रथमेचें अनेकवचन ज्ञानेश्वरकालीं 'तियें' असे होत असे. तेव्हां 'तियें' हा पाठ शुद्ध आहे व तो च मुकुंदराजाच्या प्रतींत आहे. माडगांवकरांनीं टीपेंत पाठभेदांत 'तियें' हा शुद्ध पाठ दिला आहे व 'तें' हा अशुद्ध पाठ मुळांत स्वीकारला आहे.

(४) पद्यबंध व गद्यबंध असे दोन प्रकारचे बंध साहित्यशास्त्रांत सांगितले आहेत. पैकीं पद्यबंधांना रंगीत छताची उपमा ज्ञानेश्वरांनीं दिली आहे. पदबंध ह्या सामासिक शब्दाला कांहीं अर्थच नाहीं. पदबंध हा जर एकप्रकारचा बंध म्हणजे प्रबंध समजला, तर दुसऱ्या प्रकारचा बंध कोणता? प्रत्ययबंधाचा ! तात्पर्य, पदबंध हा अपपाठ आहे. माडगांवकरांच्या टीपांत हि हा किंवा इतर कोणता हि पाठभेद दिलेला नाहीं.

(५) 'त' ह्या सर्वनामाचें स्त्रीलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें रूप 'तिया' असें ज्ञानेश्वरकालीं होत असे. सबब, 'त्या' हा अपपाठ आहे, कारण व्याकरण-दुष्ट आहे.

(६) व्यासादिकांच ह्या विशेषणाचीं प्रथमेचीं रूपें अशीं होत:—

पु. प्र ए. व्यासादिकांचा
न. प्र. ए. व्यासादिकांचें
स्त्री. प्र. ए. व्यासादिकांची
पु. प्र. अ. व्यासादिकांचे
न. प्र. अ. व्यासादिकांचीं
स्त्री. प्र. अ. व्यासादिकांचिया

मती ह्या अनेकवचनी रूपाचें विशेषण व्यासादिकांचिया हें अनेकवचनी रूप आहे, "व्यासादिकांची" हें एकवचनी रूप व्याकरणदुष्ट आहे. माडगांवकरांच्या प्रतींत ही सबंध ओंवी वाकडी तिकडी व अशुद्ध छापिली आहे.

(७) 'तिया' हें पल्लवसडका या अनेकवचनी स्त्रीलिंगी शब्दाचें विशे-षण आहे. सबब ते हें रूप दुष्ट.

(८) तृतीया एकवचन हवें. हात विसंवाद धरीत नाहींत, तर विसंवादानें शस्त्रें धरतात. विसंवादें म्हणजे एकमेकाच्या विरुद्ध. षड्दर्शनांपैकीं प्रत्येक दर्शन इतर दर्शनाच्या विसंवादी म्हणजे विरुद्ध आहे, असा ज्ञानेश्वरांचा आशय.

(८अ) सत्कारवाद कोणता ? विसंवादी तर्क वर उल्लेखिला च आहे. येथें सत्तर्काचें मंडण आहे.

(९) जालियां हें रूप व्याकरणदुष्ट आहे. जालेयां हें रूप येथें शुद्ध आहे.

(१०) कृतकार्यवान् =कृतकार्यां. कृतकार्या हें रूप व्याकरणदुष्ट. वान् प्रत्य-यान्त, सर्व संस्कृतरूपें ज्ञानेश्वरींत प्रथमेच्या एकवचनी पुंल्लिगी आकारान्त होतात.

(११) मुकुंदराजी पाठ स्पष्ट व चांगला आहे, हें दिसतें च आहे.

(१२) वसति+स्थ=वसइ+ठु=वसैठ (विशेषण), वसैठा–ठी–ठें–वसैठा असें पुंल्लिगी रूप ह्याच अध्यायाच्या २२८ व्या ओंवींत आलें आहे. वसौठ हें रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.

(१३) करउन–नि–नियां–नु अशीं अपभ्रंशांतील रूपें. त्याचीं करुन–नि –नियां–नु. अथवा करौन–नि–नियां–नु अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत. करोन–नि–नियां– हीं ओयुक्त रूपें ज्ञानेश्वरकालीं अस्थानक होत. ओयुक्त रूपें पुढें तीनशें वर्षांनीं प्रचारांत आलीं.

(१४) मुकंदराजी पाठ प्रशस्त आहे, हें उघड आहे.

(१५) जीव् = जीवाण (वर्तमानकालवाचक धातुसाधित)
शिक्ष् = शिखाण = सिहाण, णा–णी–णें.
शहाणें हें रूप ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे., ज्ञानेश्वरकालीन नाहीं.

(१६) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त दिसतो च आहे.

(१७) सुखाडलें हा पाठ मुकुंदराजी असून, मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या प्राचीन कोशांत आहे. ख मधील र आणि व हीं दोन अक्षरें निराळीं करून सुरवाडलें असा अपपाठ बनला आहे. सुख पासून क्रियापद सुखाडणें.

(१८) नगरवान् = नागरवां = नागरां.

(१९) अग्र = अग्ग = आग + ल (स्वार्थक), ला, ली, लें लचा ळ हा उच्चार ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे. मुकुंदराजाच्या सबंद पोथींत ळ हा उच्चार बिलकुल नाहीं.

(२०) द्यावें हें रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.
घेयावें. देआवें, नेआवें, अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत.

(२१) काज हे प्रश्नार्थक सर्वनाम ज्ञानेश्वरकालीं होतें. त्याच्या दोन्ही अक्षरांचा विभाग करून कां जें असा अपपाठ बनला. अर्थात्, अर्थ हि अनर्थावह झाला.

(२२) युद्ध = जुज्झ = जूझ. जू वर अनुनासिक किंवा अनुस्वार ज्ञानेश्वरकालीं नव्हता.

(२३) तया हें रूप ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणाच्या दृष्टीनें दुष्ट आहे. तेहाचा, तेआचा, तेयाचा, हीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं व चांगदेवकालीं प्रचलित होतीं.

(२४) अव + ईषत् = ओइच. ओइच + इल्ल = ओइचिल्ल = ओइचिल,
ला–ली–लें. ओइचिलें म्हणजे अत्यंत थोडें.

ओइचिलें ह्या शब्दाचा अर्थ न कळल्यामुळें वरिचिलें हा पाठ ज्ञानेश्वरोत्तरकालीं आला.

(२५) रायाचा (पु.) = रायाचेया (पु. च. ए.) बोला (पु. च. ए.)
रायाची (स्त्री) = रायाचिया (स्त्री. सप्तमी एकवचन)

तेव्हां बोला ह्या पुंल्लिंगी चतुर्थीच्या एकवचनी रूपापाठीमागें स्त्रीलिंगी रायाचिआ हें विशेषणरूप येथें व्याकरणदृष्टचा दुष्ट आहे.

(२६) राशि–उद्‌भ्रम = रासि–उब्भवं = रास + उब्भां = रासौभां = रासौभा. रास मोडून वाऱ्यानें पखलण जी होते तिला रासौभा म्हणतात. सौराभा हा शब्द

कळतनासा होऊन समासावर सडा असा जो त्या शब्दाचा अर्थ दिला होता, तो च मुळांत लेखकांनीं प्रविष्ट केला.

(२७) बाणरूप पाण्याचा पाऊस पाडूं लागले, तेव्हां, बाणवारि हा पाठ योग्य आहे. बाणवरि हा पाठ सर्वथा अशुद्ध आहे.

(२८) सवै, सकलै, दाघै अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होतीं.

(२९) आपण ह्याचें भाववाचक नाम आपणपें, त्याचें चतुर्थीचें एक वचन आपणपेंयां.

आपण ह्याचें चतुर्थीचें नपुंसकलिंगीं एकवचन आपणआं, आपणयां पैकीं मुकंदराजी पाठ आपणपेंयां हा अर्थाला उचित आहे.

(३०) माडगांवकरांची ही सबंध ओंवी व्याकरणदुष्ट आहे व अशा व्याकरणदुष्ट ओंव्या त्यांच्या प्रतींत शेकडों आहेत.

तौलनिक पद्धतीनें मुळाचा थांग नक्की लागतोच असें नाहीं.

येणेंप्रमाणें माडगांवकरांच्या तौलनिक प्रतींत हजारों अपपाठ आहेत, इतकेंच नव्हे, तर व्याकरणदृष्टया एथून तेथून सर्व प्रत दुष्ट आहे. कुंटे, साखरे, वगैरेंच्या प्रतींसंबंधानें, तर बोलावयाला च नको. जसा एखादा पारशी किंवा युरोपियन मराठी भाषा लिंग, वचन, विभक्ति वगैरेंचा चुथडा करून बोलतो, त्या च धर्तीवर कुंटे, साखरे, माडगांवकर वगैरेंच्या आधुनिक प्रतींत अपभ्रष्ट मराठी भाषा योजिलेली आहे. हें ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरण, ज्याला समजलें त्याच्या प्रतीतीस सहज येईल. ती प्रतीति यावी व ज्ञानेश्वरकालीन शुद्ध मराठी भाषा कशी होती, हें कळावें, एतदर्थ ही मुकुंदराजी प्रत छापिली आहे.

मूळ प्रत उपलब्ध नसतां, इतर किती हि प्रतींची तुलना करून मूळ पाठ ठरविण्याचा प्रयत्न केला, तत्रापि मूळपाठ अमुक च असेल, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, हें वरील यादीवरून स्पष्ट आहे. प्रायः असें हि होऊं शकतें कीं, मूळपाठ टीपांत रहातो व अपपाठ मुख्य ग्रंथांत विराजमान होतो. Varorium Edition काढण्यांत हा चमत्कार अपरिहार्य असतो. कालिदासादि संस्कृतप्राकृत नाटककारांच्या नाटकांच्या अनिश्चितकालीन दहा पांच पोथ्या घेऊन तौलनिक प्रती बनविल्या असतां, मूळ ग्रंथकाराच्या मूळप्रतीपासून त्या किती अपभ्रष्ट असूं शकतील तें माडगांवकरांच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीवरून चांगलें ध्यानांत येतें.

ज्ञानेश्वरीचे अपभ्रष्ट पाठ व त्या पाठांचीं भ्रामक भाषान्तरें

६५. सारांश, आजपर्यंत जेवढ्या म्हणून ज्ञानेश्वरीच्या प्रती छापिल्या गेल्या आहेत, त्या सर्व अशुद्ध व अविश्वसनीय आहेत. तत्रापि, त्या लोकांत प्रचलित आहेत. सध्यां भक्तिमार्गी लोक इतके गचाळ झाले आहेत कीं, व्याकरण, व्युत्पत्ति, इतिहास, शास्त्र यांची त्यांना बिलकुल पर्वा राहिलेली नाहीं. वाटेल तें चिताड

त्यांच्या हातीं दिलें व तें ज्ञानेश्वराचें, नामदेवाचें किंवा तुकारामाचें आहे असें सांगितलें म्हणजे तें त्यांना शिरसामान्य होतें. खरें, खोटें, विश्वास्य, अविश्वास्य हा भेदभाव ते करीत नाहींत. त्यामुळें झालें आहे काय कीं, त्यांना ज्ञानेश्वरीचा खरा अर्थ हि कळतनासा झाला आहे. कोल्हापूरचे भावे, पनवेलचे आठल्ये, व पुण्याचे भिडे ह्यांनीं ज्ञानेश्वरीचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु स्पष्टपणें सांगावयास कांही हरकत दिसत नाहीं कीं, हे सर्व व्याख्याते अथपासून इतिपर्यंत अपव्याख्यान करीत गेलेले आहेत. पैकीं आठल्यांचें भाषान्तर अगदीं कुचकामाचें व कवडीमोल आहे. त्यापेक्षां भावे यांचें भाषान्तर किंचित् बरें म्हणतां येईल. आणि साखरेबावांच्या तोंडचें म्हणून ज्यास रा. भिडे नामाभिधान देतात तें ह्या दोहींपेक्षां शुद्ध आहे. परंतु, तिन्ही भाषान्तरासंबंधानें असें म्हणावें लागतें कीं, ह्या तिन्ही गृहस्थांना घेतलेली कामगिरी बिनचूक बजावण्याचा अधिकार आलेला नव्हता. ह्या विधानाची सत्यता भासमान होण्याकरितां, ज्ञानेश्वरीची अगदी पहिली ओंवी घेतो. तिचा ह्यांनीं काय अर्थ केला आहे तो देतों व ह्यांच्या चुका कोठें झालेल्या आहेत तें दाखवितों. भावे यांचें भाषान्तर आतां मागसलें असल्यामुळें, त्याची परीक्षा येथें करीत नाहीं.

आठल्यांचें भाषांतर :-- हें मूळ, अनादि, वेदप्रतिपादित, ओंकाररूप परमेश्वरा ! तुला नमस्कार असो. हे आपल्या आपण जाणणाऱ्या आत्मस्वरूपा ! तुझा जय-जयकार असो.

भिड्यांचें भाषान्तर :— हे निर्गुणब्रह्मा आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदि असून तुझें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो.

पैकीं, आठल्ये यांच्या भाषान्तरांतील प्रत्येक शब्द चुकलेला आहे. (१) प्रथम, ते नामरूपरहित जें परब्रह्म त्याला परमेश्वर ह्या नांवानें संबोधतात. (२) दुसरें, परब्रह्माला ते अनादि म्हणतात. (३) तिसरें तें वेदांनीं प्रतिपादित आहे, असा भ्रम त्यांनीं करून घेतला आहे. आणि (४) चौथें, परब्रह्म आपल्या आपण जाणणारें आहे, असा दुर्ग्रह त्यांच्या ठायीं झालेला आहे. आतां, ह्या चारी विधानांपैकीं एक हि विधान सशास्त्र नाहीं. (१) परमेश्वर ही कोटी परब्रह्माहून निराळी खालच्या दर्जाची व तत्परचात्क आहे,हें सर्वश्रुतच आहे. ह्या ओंवींत परमेश्वराचें नांव नाहीं, इतकेंच नव्हे तर, परब्रह्माचें हि नांव नाहीं. कारण परब्रह्माचें जर नांव घ्यावें तर तें सगुण म्हणजे नामरूपसहित होतें. सबब, ज्ञानेश्वरांनी

कारणपरंपरा गोविली आहे. सद्वस्तु आद्य आहे; कारण, अनादि जे वेद त्यांनीं तिची प्रतिपत्ति करण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु, तो प्रयत्न सफल झालेला नाहीं. कां की, ही सद्वस्तु जीवात्म्यालाच संवेद्य आहे, इतरांना नाहीं. कां तर, जीवात्मा व परमात्मा आत्मरूप आहेत.

भिडयांचें भाषान्तर

आठल्यांच्या इतका घोटाळा भिडयांनी केलेला नाहीं. त्याला कारण सद्‌गुरु-मुख. नानाबोवा साखरे यांच्यासारख्यांच्या व्याख्यानाच्या श्रवणानें भिडे किंचित् ताळयावर राहिलेले दिसतात मात्र. परंतु, अनधिकारित्वास्तव ते हि ह्या ओंवीचा अर्थ करतांना भ्रांत झालेले आहेत. "तुझें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे," असें संपूर्ण-क्रिया-द्योतक वाक्य भिडयांनीं योजिलें असून, "तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस" असें हि वाक्य योजून स्वमुखदर्शनदोष ते आठ-ल्यांच्या प्रमाणेंच करतात. आठल्याच्याप्रमाणें अनादि, परमेश्वर, वगैरे बाष्कळ शब्द मात्र ते योजीत नाहींत. हा सद्‌गुरुसंगतीच्या सातत्याचा परिणाम. ह्या ओंवींत कारणपरंपरा आहे, ह्याची प्रतीति भिडयांना हि झालेली दिसत नाहीं.

व्याकरणदृष्टया भाषान्तरांची दुष्टता

वेदान्तशास्त्रानभिज्ञतेच्या मुळें ओंवीचा अर्थ भाषान्तरकारांना कसा लागला नाहीं, त्याचा हा तपशील झाला. आतां व्याकरणानभिज्ञतेस्तव त्यांच्या चुक्या कशा झाल्या आहेत तें दाखवितों.

ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥१॥

अशी ओवी आहे. अन्वय :—आद्या वेदप्रतिपाद्या नमो; स्वसंवेद्या आत्मरूपा जय. येथें नमो व जय हीं रूपें आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषाचीं अनेकवचनाचीं आहेत.

संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
नमत	नमह	नमहु	नमूं, नमो
जयत	जयह	जयहु	जयूं, जयो, जय

नम् व जि ह्या धातूंचीं रूपें ग्रंथारंभीं नांदींत आणण्याचा परिपाठ प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थलीं आढळतो. गाथासप्तशतींत, सेतुबंधांत व कर्पूरमंजरींत नांदींत नमहव अजइ हीं रूपें आलीं आहेत. नमह–नमहु–नमो म्हणजे तुम्ही नम-स्कार करा. जय ह्या धातूचा अर्थ मराठींत "कोणासाठीं तरी जयशब्द उच्चारणें" असा झाला आहे. उदाहरणार्थ, जय शंकरा (शंकराचा जयकार करा). तेव्हां, पहिल्या ओवीचा व्याकरणदृष्टया अर्थ असा:—

आद्या वेदप्रतिपाद्या नमस्कार करा; स्वसंवेद्या आत्मरूपाचा जयकार करा; ज्ञानेश्वर श्रोत्यांना स्वहितार्थ आद्याला नमस्कार व प्रणाम करावयाला सांगतात व त्याचा जयकार करावयास सांगतात. नांदींत श्रोत्यांना इष्टदेवतेला नमस्कार करण्यास सांगण्याची चाल संस्कृत व प्राकृत नाटकांत व काव्यांत आहे. तीच परंपरागत चाल ज्ञानेश्वरांनी उचललेली आहे. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी श्रोत्यांना उद्देशून मुद्दाम लिहिलेली आहे; स्वतःला उद्देशून लिहिलेली नाहीं. एतद्विषयक उल्लेख ज्ञानेश्वरींत अनेक आहेत; बहुतेक प्रत्येक अध्यायांत आहेत. तेव्हां ह्या ओंवींतील क्रियापदें द्वितीयपुरुषीं अनेकवचनीं आज्ञार्थीं आहेत हें ठीकच आहे.

आठल्ये व भिडे परब्रह्माला सांगतात कीं, तुझा जयजयकार असो ! परब्रह्माचा जयजयकार नव्हता कधीं, कीं तुझा जयजयकार असो, असा आशीर्वाद कवीनें त्यास देण्याचें धाष्टर्य व औद्धत्य करावें. "तुला नमस्कार असो" (आठल्ये), "तुला माझा नमस्कार असो" (भिडे), ह्या हि भाषान्तराला हाच दोष लागतो. शिवाय ग्रंथकर्त्यानें आपण एकट्यानेंच नमस्कार करण्यापेक्षां, श्रोत्यांसह नमस्कार करणे जास्त सौजन्याचें आहे. ज्ञानेश्वर, तर, सौजन्याचे केवळ पुतळेच होते. तेव्हां त्यांच्या तोंडून, तुला माझा नमस्कार असो, अशी उद्धत वाणी कदापि हि निघावयाची नाहीं.

६६. वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या व व्याकरणदृष्ट्या आठल्ये, भिडे, कुंटे व माडगांवकर ह्यांच्या प्रतींत असे हजारो दोष आहेत. मासल्याकरितां, एकाच ओंवींतील दोष दाखविले, जास्त दाखविण्यास प्रकृत स्थलीं अवकाश नाहीं. शिवाय, हे दोष दाखविण्याचें काम हरिभक्तिपरायण भिंगारकरबुवा यांनीं केसरींत अनेकवेळा केलेलें आहे. भारदे ऊर्फ भारद्वाज ह्यांच्या चर्पटपंजरीचा, तर, त्यांनी "ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र" या टीकाप्रबंधांत चांगला च धुव्वा उडविला आहे. आठल्यांच्या चुक्या हि त्यांनीं अन्यत्र चांगल्या दाखविलेल्या आहेत. ह्या गृहस्थांनीं जर ज्ञानेश्वरीच्या अर्थाचें पुस्तक छापलें, तर, ज्ञानेश्वरीच्या नांवावर चिताड व गचाळ बाडें भक्तिमार्गी लोकांत जो खोट्या वेदान्ताचा व भोळेपणाचा प्रसार करतात त्याला कांहीं तरी आळा पडून ऐतिहासिक व प्रागतिक मार्गाला भक्तिमार्गी लोक लागतील.

६६ (अ) प्रस्तुत मुकुंदराजी प्रतींत प्रत्येक श्लोक त्या श्लोकावरील ओंव्यांच्यामध्यें कोठें तरी लिहिला आहे. आधुनिक प्रतींत मूळ संस्कृत श्लोक प्रथम देऊन, नंतर त्याच्यावरील टीकाओव्या देण्याचा जो प्रघात दिसतो, तो मूळचा ज्ञानेश्वराचा नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं ओवीबंधांत ज्ञानेश्वरी अशी रचिली कीं मूळ संस्कृत श्लोक मुळींच न दिला, तत्रापि व्याख्यानाच्या ओघाला तुटकपणा येऊं नये. अलीकडील कित्येक पोथ्यांत दर प्रतीकाच्या व पदाच्या नंतर ज्ञानेश्वरी टीकाओव्यांचे तुकडे

पाडून सुद्धां दिलेली असते. हा हि प्रकार मूळ ज्ञानेश्वराचा नव्हे. हे सर्व चोचले आधुनिक आहेत.

६७. प्रस्तुत प्रतींत मूळ संस्कृत श्लोकांचे पाठ प्रचलित गीतेच्या पाठांहून कोठें कोठें भिन्न सांपडतात. त्यांची याद खालीं देतों:—

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
* १	५	काशीराजः	काशिराजः
१	१९	धार्तराष्ट्राणां	धार्त्तराष्ट्राणां
१	२०	धार्तराष्ट्रान्	धार्त्तराष्ट्रान्
१	२३	धार्तराष्ट्रस्य	धार्त्तराष्ट्रस्य
* १	३०	गांडीवं	गांजीवं
१	३२	किं नो	किन्नो
१	३५	किं नु	किन्नु
१	३६	धार्तराष्ट्रान्	धार्त्तराष्ट्रान्
१	३७	,,	,,
१	३९	जनार्दन	जनार्द्दन
२	१	अश्रुपूर्णा	अश्रूपूर्णा
२	२	अकीर्तिकरं	अकीर्त्तिकरं
२	६	धार्तराष्ट्राः	धार्त्तराष्ट्राः
२	८	यच्छोकमुच्छोषणं	यछोकमुछोषणं
* २	९	गुडाकेशः	गुडाकेषः
२	१३	धीरः	द्धीरः
२	१८	युध्यस्व	युद्धचस्व
* २	२८	परिदेवना	परिवेदना
२	३१	युद्धाच्छ्रेयः	युद्धाछ्रेयः
२	३२	यदृच्छया	यदृछया
* २	३३	अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	अथचेत्त्वंधर्म्यमिमं
२	३४	अकीर्तिं	अकीर्त्ति
२	३४	अकीर्तिः	अकीर्त्तिः
* २	३५	येषां	एषां
२	४४	भोगैश्वर्य	भोगैष्वर्य
२	४९	योगाद्धनंजय	योगात्धनंजय
२	४९	अन्विच्छ	अन्विछ
२	५०	दुष्कृते	दुःष्कृते

	अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
	२	६२	पुंसः	पूंसः
	२	६९	जागर्ति	जागर्त्ति
	२	७१	गच्छति	गछति
	२	७२	ऋच्छति	ऋछति
*	२	७२	स्थितिः	स्थिती
	३	१	जनार्दन	जनार्द्दन
	३	४	अधिगच्छति	अधिगछति
	३	५	अकर्मकृत्	अकर्म्मकृत्
	३	१२	तैर्दत्तान्	तैर्द्दत्तान्
	३	१३	किल्विषैः	किल्विषैः
	३	२०	कर्तुं	कर्त्तुं
	३	२१	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
	३	२२	वर्ते	वर्त्ते
	३	२३	वर्तेयं	वर्त्तेयं
	३	२३	अनुवर्तंते	अनुवर्त्तंते
	३	२४	कर्ता	कर्त्ता
	३	२७	कर्ता	कर्त्ता
	३	२८	वर्तंते	वर्त्तंते
	३	३०	युद्धयस्व	युध्यस्व
	३	३४	आगच्छेत्	आगछेत्
	३	३६	अनिच्छन्	अनिछन्
	३	३९	दुष्पूरेण	दुःपूरेण
	३	४३	बुद्धवा	बुध्वा
	४	७	सृजामि	श्रृजामि
	४	८	धर्म	धर्म्म
	४	११	अनुवर्तंते	अनुवर्त्तंते
	४	१३	सृष्टं	श्रृष्टं
	४	१३	विद्धय	विध्य
	४	१३	कर्तारं	कर्त्तारं
*	४	१६	ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्	ज्ञात्वामृतमश्नुते
	४	१८	कर्मकृत्	कर्म्मकृत्

	अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
	४	२२	यदृच्छा	यदृछा
★	४	२३	°चेतसः	°चेतसा
	४	२९	रुद्धवा	रुध्वा
	४	३४	तत्त्व	तत्व
	४	३९	अधिगच्छति	अधिगछति
	५	१	यच्छ्रेय	यछ्रेय
	५	६	अधिगच्छति	अधिगछति
	५	८	तत्त्ववित्	तत्ववित
	५	८	पश्यन्	पश्यन्
	५	८	स्पृशन्	स्पृशन्
	५	८	गच्छन्	गछन्
	५	८	स्वपन्	स्वपन्
	५	९	वर्तंते	वर्त्तंते
	५	११	बुद्धया	बुध्या
	५	१२	निबद्धयते	निब्रध्यते
	५	१४	प्रवर्तते	प्रवर्त्तते
	५	१७	गच्छंति	गछंति
★	५	१९	येषां	एषां
	५	२४	अधिगच्छति	अधिगछति
	५	२६	वर्तंते	वर्त्तंते
	५	२८	विगतेच्छा	विगतेछा
★	५	२८	मुक्त	युक्त
	५	२९	ऋच्छति	ऋछति
	६	६	वर्तेत	वर्त्तेते
	६	६	शत्रुवत्	शतृवत्
	६	१३	धारयन्नचलं	धारयंनचलं
	६	१५	अधिगच्छति	अधिगछति
★	६	२० (द्वितीयार्ध)	यत्र	तत्र
	६	२१	वेत्ति	वैत्ति
	६	२१	तत्त्वतः	तत्वतः
	६	२२	यस्मिँस्थितो	यस्मिन्स्थितो
	६	२२	गुरुणा	गुरूणा

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
६	३१	वर्तमानो	वर्त्तमानो
६	३१	वर्तते	वर्त्तते
६	३७	गच्छति	गछति
६	३८	विभ्रष्टश्	विभ्रष्टः
६	३९	च्छेत्तुं	छेत्तुं
६	३९	च्छेत्ता	छेत्ता
६	४०	कृताँलोकान्	कृताँल्लोकान्
६	४४	अतिवर्तते	अतिवर्त्तते
७	१	तच्छृणु	तछृणु
७	३	तत्त्वतः	तत्वतः
७	७	इव	इवँ
७	१३	एभि:सर्व	एभिसर्वं
७	२१	भक्त:श्रद्धया	भक्तश्रद्धया
७	२१	इच्छति	इछति
७	२६	वर्तमानानि	वर्त्तमानानि
७	२७	इच्छा	इछा
* ७	२८	अंतगतं	अंतर्गतं
७	२९	कर्म	कर्म्म
८	७	युद्धय	युध्य
८	११	इच्छंतो	इछंतो
८	१२	निरुध्य	निरुद्धय
* ८	१६	ब्रह्मभुवनात्	ब्रह्मभवनात्
८	२१	निवर्तंते	निवर्त्तंते
८	२४	गच्छंति	गछंति
८	२५	निवर्तते	निवर्त्तते
८	२६	आवर्तते	आवर्त्तते
९	२	कर्तुं	कर्त्तुं
९	३	निवर्तंते	निवर्त्तंते
९	४	मूर्तिना	मूर्त्तिना
९	१०	विपरिवर्तते	विपरिवर्त्तते
* ९	१३	आश्रिता:	आस्थिता:
९	१४	कीर्तयंतो	कीर्त्तयंतो

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
९	१८	भर्ता	भर्त्ता
★ ९	२४	च्यवंति	चवंति
,,	२६	प्रयच्छति	प्रयछति
,,	३१	शश्वच्छांति	शश्वछांति
,,	३१	निगच्छति	निगछति
१०	२	प्रभवं न	प्रभवन्न
,,	७	तत्त्वत:	तत्वत:
,,	८	प्रवर्तते	प्रवर्त्तते
,,	१८	जनार्दन	जनार्द्दन
१०	२१	★ °र्मरुतां	°र्म्मरुतां
* १०	००	२३ वा श्लोक	२२ वा आहे.
★ १०	००	२२ वा श्लोक	२३ वा आहे.
,,	२७	उच्चै:श्रवसं	उच्चैश्रवसं
,,	२९	यम:संयमतां	यमसंयमतां
,,	३४	कीर्ति:	कीर्त्ति:
,,	३४	°र्मेधा	°र्म्मेधा
,,	३६	सत्त्ववतां	सत्ववतां
,,	४१	सत्त्वं	सत्वं
,,	४१	अवगच्छ	अवगछ
११	२	श्रुतौ	शृतौ
,,	३	इच्छामि	इछामि
,,	४	तच्छक्यं	तछक्यं
,,	१७	नलार्क	नलार्क्क
★ ,,	२०	रूपमिदं तवोग्रं	रूपमुग्रं तवेदं
★ ,,	२२	त्वा	त्वां
,,	३१	इच्छामि	इछामि
,,	३२	समाहर्तुं	समाहर्त्तुं
,,	,,	ऋते	रुते
,,	,,	प्रत्यनीकेषु	प्रत्यनिकेषु
,,	३४	युद्धचस्व	युध्यस्व
,,	३५	एतच्छ्रुत्वा	एतछृत्वा
★ ,,	४२	यच्चावहासार्थं	यच्चापिहासार्थं

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
★ ११	४३	पूज्यश्च	पूज्यस्य
★ ११	४३	अप्रतिमप्रभाव	अप्रतिमप्रभावः
,,	४६	इच्छामि	इछामि
,,	,,	विश्वमूर्ते	विश्वमूर्त्ते
★ ,,	५०	सौम्यवपुः	सौम्यवपूः
,,	५२	जनार्दन	जनार्द्दन
,,	५४	तत्त्वेन	तत्वेन
,,	५५	कर्मकृत्	कर्म्मकृत्
१२	२	अनिर्देश्यं	अनिर्द्देश्यं
,,	,,	ध्रुवं	धृवं
,,	७	समुद्धर्ता	समुद्धर्त्ता
,,	९	इच्छ	इछ
,,	१०	कर्माणि	कर्म्माणि
,,	,,	कुर्वन्सिद्धि	कुर्वंसिद्धि
★ ,,	११	अशक्तोसि	असक्तोसि
,,	१२	त्यागाच्छांतिः	त्यागाछांतिः
★ ,,	१३	समदुःखसुखः क्षमी	समदुःखसुखक्षमी
,,	१५	मे	में

ज्यांच्या पाठीमागें नक्षत्राचें चिन्ह काढलें आहे त्याखेरीज बाकीचे सर्व पाठभेद उच्चाराचे आहेत. सनक्षत्र पाठभेदांपैकीं हि बरे च पाठभेद उच्चाराचे च पाठभेद असावे, असें म्हणतां येईल. उदाहरणार्थ, शी बद्दल शि, ये बद्दल ए, च्य- बद्दल च, काशिराजः, एषां, चर्वति, हे पाठभेद उच्चाराचे पाठभेद न समजले, तर ते स्वतंत्र पाठभेदांत गणले जातील. लेखकाला उच्चार करण्याची जी स्वभावसिद्ध व देशसिद्ध सवय होती तिच्या अनुरोधानें त्यानें हे उच्चारपाठ दिले आहेत. ह्या उच्चारपाठांचें वर्गीकरण येणेंप्रमाणें करतां येतें.

[१] ऋ बद्दल रु. जसें, ऋते बद्दल रुते

[२] ए बद्दल ऐ. जसें, वेत्ति बद्दल वैत्ति

[३] निरनुनासिकाबद्दल सानुनासिक. जसे, इव बद्दल इवँ आणि मे बद्दल में

[४] स, श व क्ष ह्यांच्या पूर्वी विसर्गलोप. जसें, एभिसर्वं, भक्त श्रद्धया उच्चैश्रवस.

[५] रेफानंतर द्वित. जसें, कीर्त्ति, धर्म्म, कर्म्म, तैर्द्दत्तान्.

[६] च्य बद्दल च. जसें चवंति
[७] च्छ बद्दल छ जसें, गछति
[८] द्ध बद्दल त्ध. जसें, योगात्धनंजय
[९] द्ध्य बद्दल ध्य. जसें, युध्य
[१०] ध्य बद्दल द्धय. जसें, युद्धयस्व
[११] ब बद्दल व. जसें, किल्विषं
[१२] श बद्दल ष. जसें, गुडाकेष:
[१३] श बद्दल स. जसें, अशक्तः बद्दल असक्तः
[१४] रु बद्दल ऋ. जसें, अशृ
[१५] ष बद्दल :. जसें, दु:पूर
[१६] स बद्दल श. जसें, सृष्टं बद्दल शृष्टं
[१७] त्त्व बद्दल त्व. जसें, तत्त्व बद्दल तत्व
[१८] श्च बद्दल स्य. जसें, पूज्यश्च बद्दल पूज्यस्य

हे पाठभेद किंवा उच्चारभेद लेखकानें चुकून केले आहेत, असें नाहीं. त्याच्या वेळची व प्रांतांतली सामान्य मंडळी जे उच्चार करीत, ते ह्या लेखकानें नमूद केले आहेत. मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींतील संस्कृत श्लोकांतल्या अक्षरांचे जे उच्चार वर नमूद केले आहेत, त्यावरून संस्कृत उच्चारांचा अपभ्रंश गोदावरीतीरीं शक १२०० च्या सुमारास कसा होत असे, तें कळण्याचें एक उत्कृष्ट साधन उपलब्ध झालें आहे.

ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द नाहीत.

६८. मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत म्हणजे कोणत्या हि ज्ञानेश्वरीच्या विश्वसनीय व अप्रक्षिप्त प्रतींत फारसी शब्द आढळत नाहींत. ज्ञानेश्वरी शक १२१२ त रचली गेली व त्यानंतर मुसलमानांचा महाराष्ट्राला स्पर्श झाला. तत्पूर्वीं यद्यपि शंभर वर्षें म्हणजे शक ११०० पासून नर्मदेपलीकडे मुसुलमानांचें राज्य सुरू झालें होतें, तत्रापि महाराष्ट्राला व मराठी भाषेला मुसुलमानी व फारसी शब्दांचा स्पर्श झाला नाहीं. तो शक १२०० नंतर पांच पन्नास वर्षांनीं मुसुळमानी अंमल जारी झाल्यावर झाला. अर्थात्, ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द साहजिक च आढळत नाहींत. इंग्रजी भाषेच्या स्पर्शासंबंधानें असा च प्रकार झालेला आढळतो. बंगाल, मद्रास वगैरे देशांत यद्यपि इंग्रजांचा अंमल बसून पन्नास शंभर वर्षें लोटलीं, तत्रापि इंग्रजी शब्द मराठींत शक १७३९ नंतर येऊं लागले. तत्पूर्वीं गोलंदाज, कडाबीन, पलटण, वगैरे कांहीं डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज वगैरे लष्करी शब्द मराठींत आले, परंतु इंग्रजी शब्द आले नाहींत. कारण उघड आहे. मराठ्यांच्या लष्करांत ज्या खालच्या प्रतीच्या युरोपियन शिपायांचा संबंध आला ते प्रथम प्रथम प्राय: पोर्तुगीज, डच,

फ्रेंच वगैरे असत. इंग्रज नसत. शक १२०० पूर्वीं मुसुलमानी शिपायांचा प्रवेश कल्याणी येथील चालुक्यांच्या व देवगिरीच्या यादवांच्या सैन्यांत झाला असावा, असें म्हणण्यास पुरावा आहे. शक १०५१ त लिहिलेल्या **अभिलषितार्थचिंतामणींत** आठ प्रकारचें सैन्य वर्णिलेलें आहे; त्यांत म्लेच्छ सैन्याचा उल्लेख आहे. म्लेच्छ म्हणजें मुसुलमान. अर्थात्, कदाचित् कांहीं लष्करी शब्द मराठी भाषेंत शक १०५१ च्या सुमारास आले असण्याचा संभव आहे. खुद्द **अभिलषितार्थचिंतामणींत** च तेजी (घोडा) हा फारसी शब्द आला आहे. हिंगु, पोतास वगैरे यावनी शब्द ह्याच्या हि पूर्वीं हिंदुस्थानांतील प्राकृत व अर्थात् संस्कृत भाषांत व्यापारसंबंधानें प्रचलित झाले होते. हा पोतास शब्द यावनी आहे, फारसी नाहीं; व हा फार प्राचीन कालापासून संस्कृत भाषेत प्रविष्ट झाला आहे. तेव्हां हा पोतास शब्द ज्ञानेश्वरींत सांपडला असतां, तो फारसी म्हणून गणण्यांत हाशील नाहीं. निशाण, दादर, वखार, मोहरें, हेवा वगैरे शब्द भिंगारकर यवनी म्हणजे फारसी समजतात. परंतु ते अस्सल मराठी आहेत. संस्कृत निःसाण म्हणजे नगारा ह्याचा मराठी अपभ्रंश निसाण, निशाण. हा पटहार्थक निशाण शब्द फारसी निशान (ध्वजपताका) शब्दासारखाच उच्चारांत आहे. परंतु, ह्या दोहोंत अर्थभेद आहे. मराठी निशाण म्हणजे नगारा व फारसी निशान [ण] म्हणजे ध्वजपताका. संस्कृत दर्दर=प्राकृत दादर. दर=विवर. संस्कृत वर्षागृह=प्राकृत वखाअर= मराठी वखार. संस्कृत मुखहर=प्राकृत मुहअर=मराठी मोहर (रा, री, रें). संस्कृत हृद्मन्=हिअवा=मराठी हेवा. हेवा=मनींची उत्कट ओढ. सारांश, ज्ञानेश्वरींत फारसी किंवा अरबी शब्द नाहींत.

६९. ज्याअर्थीं मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द नाहींत त्याअर्थीं ज्ञानेश्वरकालीन म्हणून नांवाजलेल्या कोणत्या हि अस्सल लेखांत प्रायः फारसी शब्द येणें दुर्मीळ आहे. तशांत, फारसी उभयान्वयी अव्ययें ज्या ज्ञानेश्वरकालीन म्हणविणाऱ्या लेखांत येतील तो लेख अर्वाचीन म्हणजे मुसुलमानी रियासतींतला बिनधोक समजावा. उदाहरणार्थ, भिंगारकरकृत "श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व चरित्र" ह्या निबंधाच्या ६० व ६१ यां पृष्ठांवर दिलेलीं शक ११२९ व शक ११३५ सालचीं दोन्ही पत्रें अस्सल नसून बनावट आहेत. कारण त्या दोन्ही लेखांत फारसी कीं हें उभयान्वयी अव्यय आलें आहे. फारसींत के असें उभयान्वयी अव्यय आहे त्याचे मराठी की, कीं. हें कीं अव्यय रामदास व शिवाजी यांच्यानंतर मराठींत रूढ झालें. ज्ञानेश्वरकालीं व ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीं फारसी कीं किंवा इंग्रजी that या उभयान्वयी अव्ययाच्या बदला जे, जें असें उभयान्वयी अव्यय नियमानें योजीत. ह्या कीं खेरीज, भिंगारकरांच्या ह्या दोन्ही पत्रांत इतर आणीक अशीं शेकडों रूपें आहेत कीं त्यांच्यावरून ह्या पत्रांचा बनावटपणा स्पष्ट करून दाखवितां येईल. भिंगारकरांच्या पत्रांतील हीं शेकडों रूपें आधुनिक व बनावट कां, हें नीट लक्षांत येण्यास,

मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अथवा नुसतें ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण चिकित्सक वाचकांपुढें मांडलें पाहिजे. मराठी भाषेचें हें ऐतिहासिक व्याकरण येथेंच द्यावयाचें. परंतु, मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरांची त्रोटक हकीकत व मुकुंदराजी पोथीचा तपशील देतां देतां च फार विस्तार झाला. सबब, ऐतिहासिक व्याकरण पुढील भागावर टाकणें अपरिहार्य आहे. तोंपर्यंत सरस्वतीमंदिरादि मासिकपुस्तकांतील मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणावरील माझे निबंध जिज्ञासूंना एतत्प्रकरणीं बरेच उपयोगाचे होतील असें वाटतें.

७०. ज्ञानेश्वरींत एकंदर जी ओवीसंख्या आहे तिचा सरासरीनें निम्मा भाग पहिल्या बारा अध्यायांत येतो; आणि बाकीचा निम्मा भाग राहिलेल्या सहा अध्यायांत येतो. प्रस्तुत पहिला खंड ह्या पहिल्या बारा अध्यायांचा आहे. ह्या खंडाला दुर्बोध शब्दांच्या अर्थांची याद दिली आहे.

७१. ज्ञानेश्वराचें चरित्र, नाथपंथाची हकीकत, ज्ञानेश्वराचा वेदान्त, भक्तिमार्गाच्या अनादिसिद्ध व ऐतिहासिक परंपरेचें वर्णन वगैरे अनेक विषयांवर बहुत विवेचन करण्यासारखें आहे. तें, ज्ञानेश्वरांचे इतर अस्सल जुने ग्रंथ मिळून छापण्याचा योग आल्यास, यथावकाश करतां येईल.

॥ नटकृततांडवविकटाः पंडितटीकाः स्फुरंति गीतायां ॥
॥ रंभालास्याविलासा जयति ज्ञानेश्वरी तासु ॥

१०२०

समाप्त

…ी पदकोश

९०६, ९३६, ९३७, ९४७, ९५४, ९६१, ९६३, ९६५, ९८०, १०१८, १०२४, १०४५, १०४७, १०६६, १०७२, १०७४, १०९३, १०९३, १०९६, १०९६, ११०१, ११२०, ११३०, ११४०, ११५३, ११६०; १४·१४, ३४, ६७, ८७, ९२, १००, १०१, ११९, १२०, १२३, १३७, १५१, १५६, १५९, १७७, १८५, २१२, २१३, २२९, २३२, २३५, २५३, २६४, २६७, २७२, २८५, ३३७, ३५८, ३८५, ३८६, ४०१; ४०१; १५·८, १९, ५३, ५७, ६५, ८४, ८६,१०१, १०९, ११४, ११८. १४४, १६०, १६७, १७१, १७७, १७९, १८०, २०७, २०९, २११, २१९, २६६, २८२,२९५, ३२४, ३३०, ३३९, ३४५, ३५९, ३६१, ३६४, ३६८, ३७०, ३७४, ३८७, ४०१. ४०७, ४११, ४६४, ४६६, ४७५, ४८८, ४८९, ४९६, ५०९, ५१०, ५३६, ५४७; १६·४३, ९७, ११३, ११५, १२४, १७२, १९०, २०३, २२२, २२४, २२८, २३५, २४१, २४४, २६९, २७१, २८०, २८२, २८५, ३०४, ३०५, ३०९, ३१२, ३१९, ३२४, ३२८, ३३७, ३६८, ३८२, ३९३, ३९८, ४२१, ४३१, ४६२; १७·२८, ५६, ७०, ७८, ११९, १२०, १२९, १३३, १३५, १४३, १८५, १८८, २०४, २०७, २०८, २२८, २५२, २७७, २८३, २९८, ३०४, ३४७, ३७३, ३८९, ४०७, ४८४; १८·२२, ६३, ८०, ८६, ८६, ८७, ९१, ११४, १२७, १६९, १७०, २००, २०३, २१४, २१८, २१९, २४३, २६०, २६८, २६८, २७६, २८५, २९२, २९७, ३०३, ३०९, ३१९, ३२९, ३३१, ३३८, ३३९, ३४२, ३६४, ३८४, ४१६, ४४५, ४५२, ४६३, ४७२, ४८५, ४९१, ४९१, ४९५, ५०३, ५०४, ५०८, ५१३, ५३१, ५५८, ५६८, ५८६, ५८८, ६००, ६१५. ६३६, ६४२. ६५०, ६५०, ६५२, ६५६, ६६४, ६६५, ६६९, ६७२, ६७५, ६७७, ६८३, ६८३, ७०५. ७१५, ७२१, ७४२, ७४७, ७५१, ७५२, ७५३, ७५५, ७६१, ७९१, ७९७, ८०३, ८०९. ८२६, ८३२, ८३५, ८३७, ८३९, ८४१, ८४३, ८४५, ८५५, ८५७, ८५९, ८६१, ८६५, ८६७, ८७९, ८८८, ८९३, ८९४, ९०१, ९२३, ९२६, ९३०, ९३१, ९४८, ९८९, ९९१, ९९३, १००८, १०१८, १०२१, १०२४, १०३५, १०४६, १०४९, १०५१, १०७२, १०८३, १११४, ११३९, ११५९, ११६७, ११६८, ११९४, १२०४, १२२४, १२३३, १२४३, १२४६, १२४६, १२४८, १२५०, १२५७, १२७५, १२७९, १३०७, १३२०, १३२७, १३३७, १३५५, १३५८, १३६२, १३९३, १३९५, १४२२, १४३०, १४३६, १४३८, १४९१, १४९८, १५०४ १५२६, १५२९, १५६५,१५९६,१६१०, १६२०,१६२७,१६३१, १६३४, १६५७, १६५९, १६६०, १६७५, १६८५, १६८६, १६९०, १७००, १७००, १७०२, १७११, १७२३, १७४९, १७७९, १७८१; आणिक १·३४, ३४, ६९, ९.६, १५१, १७५, १८२, २५१, २५६; २·१२०, १२५, १६३,

आतलें १८·२२२; आतलों १८·१४९५; आतां १·२१, २८, ५०, ८१, ८३, १०३, ११४, ११६, ११९, १२१, १६९, २०५, २२५, २३९, २६४, २७२, २७३; २·१९, २३, २६, ४४, ४७, ५४, ५७, ६३, ७३, ७९, ८२, ८५, १०७, १२५, १८५, १९६, २१९, २२१, २२९, २३०, २६४, २७०... २८५, ३०१, ३५३, ३७२; ३·६, ७, १३, १७, ३४, ६७, ८५, १५९, १८२, १८६ १८८, २२६, २६९; ४·१, ५, १८, २६, १९, ३४, ७६, ८७, १२१, १२४, १८२, १८४, १९०,; ५·६, १३, १८, २२, ३७, ४८, ५७, ६४, ७०, ९४, १६९, १७७; ६·१, ९, २३, २७, ३१, ३८, ५४, ८५, ८९, ९४, १५०, १५१, १६३, १९०, १९२, २०६, २७७, ३०९, ३१५, ३१८, ३२९, ३३३, ३५९, ३७९; ६·४०२, ४२८, ४८५; ७·७, १४, १७, ४३, ५१, ६६, ८३, १६०, २००; ८·२९, ३६, ५८, ६६, ७०, १९९, २१७, २२३, २४३, २४६, २४९,२८८;९·२४, ३०, ३२, ४१, ४२,८२,८६,९३,१३२, २१८,२२७, २४६, २९६, ३०९, ३१५, ३२७, ३४०, ४०८, ४१७, ४२१, ४७९, ४९३, ५२८; १०·१५, २२, ३९, ५१, ५९, १३०, १४३, १४६, १६३, १७२, १८४, २५४, २७५, २८०, २८२, २८९, २९३, ३०५; ११·१, १५, १५, २१, २५, २७, ३८, ५५, ५६, ६०, ८२, ११९, १२३, १६२, १७६, १८४, २२९, २७५, २८७, २८९, २९७, ३१४, ३१६, ३४३, ३६१, ३६२, ३७५, ३७६, ३७७, ३८३, ३८५, ४००, ४२९, ४३२, ४४९, ४५५, ४६१, ४६५, ४७१, ४७४, ५०५, ५१३, ५२५, ५२९, ५४८, ५५४, ५६४, ५८०, ५९६, ५९८, ६२१, ६२९, ६५३, ६५६, ६५९, ६६१, ६९१, ६९६; १२·१७, १९, १६३, २१५, २४२; १३·७, ११, ७२, ७६, ८३, ८९, ९७, १०३, ११६, १२१, १२७, १३४, १४२, १६०, १६०, १६१, २०१, २१६, २४१, २४४, २९२, ३३७, ३५३, ३६८, ४०२, ४५८, ५३९, ५७५, ५८२, ५९१ ६४१, ६४५, ६४७, ६५१, ६७३, ७११, ८४३, ८५५, ८६०, ८८६, ९३७, ९४८, ९९०, १०४२, १०८५, ११४७, ११५७; १४·१५, १७, २६, २९, ३८, ६२, ६५, ८२, ११४, ११६, १२८, १४३, १५८, १६१, २५७, २८४, २९८, ३०३, ३०९, ३२४, ३४५, ३४९, ३६६, ३६७, ३७४, ३९३, ४०६, ४१०; १५·१, २७, २८, ३७, ४०, ४४, ६३, १०७, २०७, २३३, ३७९, ४२५, ४४४, ४५२, ४६१, ४६८, ४९२, ५०९, ५४२, ५६५; १६·१, १७, ४६, ५३, ६७, ७३, ८०, ८४, ९२, ९९, ११२, ११४, १२४, १३०, १३५, १४०, १५३, १६२, १६७, १७४, १८२, १८९, १९४, २११, २२२, २४३, २७३, २७८, २९०, ३११, ३५८; १७·१५, १६, १९, २०, १३७, १५२, १६८, १८४, १९५, २००, २१४, २२३, २३८, २५२, २६३, ३५०, ३७०, ३८४, ४०८; १८·२७, २९, ४९, ६७, ७१, ७४, १४३, १६३, २९४, ३०१, ३१२, ३५१, ३७५, ३९२, ३९९, ४५९, ४६३,

'**संशोधक**' (मराठी) त्रैमासिकाचे मालकी व इतर तपशिलाबाबत, रजिस्ट्रेशन ऑफ न्यूज पेपर्स (Central) नियम, १९५६ (नियम ८ फार्म IV) प्रमाणे

१. प्रकाशन स्थळ	राजवाडे संशोधन मंडळ, ग. नं. १, धुळें, प. खा.
२. प्रकाशन कालखंड	त्रैमासिक
३. मुद्रकाचें नांव	मु. शं. दाते
राष्ट्रीयत्व व पत्ता	भारतीय, यशवंत प्रेस १८३५ सदाशिव, पुणें २,
४. प्रकाशकाचें नांव	श्रीधर भास्कर भट, बी. ए. एल्एल्. बी.
राष्ट्रीयत्व	भारतीय
पत्ता	राजवाडे संशोधन मंडळ, ग. नं. १, धुळें, जि. धुळें
५. संपादकाचें नांव	दत्तात्रय रामचंद्र भट व श्रीधर भास्कर भट.
राष्ट्रीयत्व	भारतीय
पत्ता	१ देवपूर, धुळें, जि. धुळें. २ खोलगल्ली, धुळें, जि. धुळें.
६. मालक व्यक्तींचीं नावें व पत्ते	इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळें. कार्योपाध्यक्ष डॉ. द. वा. केळकर, धुळें, जि. धुळें

मी, श्रीधर भास्कर भट, यायोगे प्रकट करतो की, माझ्या माहिती व विश्वासाप्रमाणे वर नमूद केलेला तपशील बरोबर आहे.

श्री. भा. भट

चिटणीस

इ. वि. का. रा. सं. मंडळ, धुळें.

धुळें

दि. ३०।९।१९६७

प्रकाशन स्थळ :

राजवाडे संशोधन मंदिर,
गल्ली नं. १, धुळें.

प्रकाशक : **श्री. भा. भट**, चिटणीस, राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळें.
मुद्रक **मु. शं. दाते**, यशवंत मुद्रणालय, १८३५ सदाशिव, पुणें २.